

T.C.
İSTANBUL GELİŞİM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**DİNİN SİYASALLAŞMASI TÜRKİYE ÖRNEĞİ
(İSLAMIN SİYASALLAŞMASI)**

**SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER BİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**Hazırlayan
Dünyamin AKAN**

**Tez Danışmanı
Yrd. Doç. Dr. Sezer Ayvaz ATEŞ**

İstanbul-2017

TEZ TANITIM FORMU

- ADI SOYADI** : Dünyamin AKAN
- TEZİN DİLİ** : Türkçe
- TEZİN ADI** : Dinin Siyasallaşması Türkiye Örneği (İslam'ın Siyasallaşması)
- ENSTİTÜ** : İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- ANABİLİM DALI** : Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler
- TEZİN TÜRÜ** : Yüksek Lisans
- TEZİN TARİHİ** : 14 /11/ 2017
- SAYFA SAYISI** : 72
- TEZ DANIŞMANI** : Yrd. Doç. Dr. Sezer Ayvaz ATEŞ
- DİZİN TERİMLERİ** : Din, Toplum, Devlet, İslamcılık, Abdülhamit Dönemi, Cumhuriyet Dönemi.
- DAĞITIM LİSTESİ** : 1. İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
2. YÖK Ulusal Tez Merkezine.

Dünyamin AKAN

T.C.
İSTANBUL GELİŞİM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**DİNİN SİYASALLAŞMASI TÜRKİYE ÖRNEĞİ
(İSLAMIN SİYASALLAŞMASI)**

**SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASU İLİŞKİLER ANABİLİM DALI
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASU İLİŞKİLER BİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ**

**Hazırlayan
Dünyamin AKAN**

**Tez Danışmanı
Yrd. Doç. Dr. Sezer Ayvaz ATEŞ**

İstanbul-2017

BEYAN

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel ahlak kurallarına uyulduğu, başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunulduğu, kullanılan verilerde herhangi tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitedeki başka bir tez olarak sunulmadığını beyan ederim.

Dünyamin AKAN

14 /11/ 2017

T.C.
İSTANBUL GELİŞİM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dünyamin AKAN'ın "Dinin Siyasallaşması Türkiye Örneği (İslam'ın Siyasallaşması)" adlı tez çalışması, jürimiz tarafından Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler anabilim dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Başkan _____

Üye _____

Üye _____

ONAY

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylıyorum.

... / ... / 2017

Prof. Dr. Nezir KÖSE

Enstitü Müdürü

ÖZET

Tezin amacı; din olgusunun zaman içinde nasıl bir değişim gösterdiği ve din devlet ilişkilerinin nasıl şekillendiğini açıklanma istemesidir. Dini değerlerin yok olmaması amacıyla toplumsal birlikteliğin sağlanarak dinin siyasallaşmasının önüne geçilmesi gerektiğinin vurgulanmak istenmesi de olmaktadır. Dinin siyasallaşması uzun yıllar boyunca devam etmektedir. Tezimizde, İslamcılığın siyasi yönünün göstermiş olduğu gelişim ve toplum hayatında edinmiş olduğu yer hakkında bilgi verilmek istenmektedir.

Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi yapısında İslam olgusunun devlet üzerindeki algılanış biçimi, tezin de konusu olan İslam'ın siyasallaşmasının temel çerçevesini oluşturmaktadır. Çalışmada bu kapsamda Din, Devlet, Toplum ilişkisi ve Kavramsal Çerçeve başlığı altında; din ve siyaset ilişkisi, ilişkiyi belirleyen unsurlar; dinin, birey ve toplum üzerindeki etkileri, diğer sosyal kurumlarla ilişkisi, hukuki ve sosyal kurullarla ilişkisi ve dinin meşrutiyet aracı olarak kullanılması gibi konulara yer verilmiştir.

İslamcılık, İslami değerlerin benimsenmesini amaç edinmektedir. Çalışmada bu kapsamda İslamcılığın Gelişimi başlığı altında; İslamcılık, İslamcılığın tarihsel gelişimi, siyasallaşması, geleneksel ve siyasal İslam ile İslamcılığı tetikleyen etmenler gibi konulara yer verilmiştir. Çalışmada İslamcılık Fikri Dönemi İslam Dünyası başlığı altında; İstanbul ve Anadolu, Hindistan ve Güneydoğu Asya, Uzakdoğu, Arap Yarımadası, Kuzey Afrika ve Orta Asya konularına yer verilmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu gelişip merkezileştikçe, İslam kanunlarından daha fazla yararlanmaktadır. Osmanlı İslam kanunlarından yararlınsa da kontrolü hiçbir zaman elden bırakmamıştır. Osmanlı 1402-1413 yılları arasında Fetret Devri'ni yaşamaktadır. Çalışmada bu kapsamda Osmanlı İmparatorluğunda Din ve Siyaset ilişkisi başlığı altında; Osmanlı kuruluş dönemi, Fetret dönemi, Fatih Sultan Mehmet ve Yavuz Sultan Selim dönemi din ve devlet ilişkilerine yer verilmiştir.

Abdülmeçid döneminde yapılan önemli gelişmelerden birinin de Tanzimat Fermanı'nın 1839'da ilan edilmesi olmaktadır. Islahat Fermanı'nın, gayrimüslimlerin haklarının korunması amacını güttüğü söylenebilir. Çalışmada bu kapsamda Tanzimat ve Islahat Fermanlarının din üzerine ve Osmanlı'ya Etkileri başlığı altında; Tanzimat Fermanı ve Osmanlı'ya etkileri, Islahat Fermanı ve bu fermanların benzer ve farklı yönlerine yer verilmiştir.

Abdülmeçid'den sonra tahta çıkan Sultan Abdülaziz, hükümeti yerinde bırakarak bir Hatt-ı Hümayun yayınlamıştır. Çalışmada bu kapsamda Sultan

Abdülaziz Dönemi başlığı altında; Abdülaziz döneminde yapılan ıslahatlar, ortaya çıkan ekonomik olaylar ve yaşanan mali bunalımlara yer verilmiştir.

Çalışmada Abdülhamit Dönemi İslamcılık başlığı altında; Mali, siyasi, sosyal durum; Hürriyetin ilanı, İttihad-ı İslam düşüncesi, eğitim politikası ile siyasi ve mali politikalar incelenmiştir. Abdülhamit döneminde ortaya çıkan bu hareketler; İslamcılık, Osmanlıcılık, Türkçülük, Batıcılık ve Adem-i Merkeziyetçilik olarak sıralanabilir. Çalışmada bu bağlamda Abdülhamit Dönemi Fikir Hareketleri başlığı altında; İslamcılık, Osmanlıcılık, Türkçülük, Batıcılık ve Adem-i Merkeziyetçilik konuları ele alınmıştır.

İttihatçıların, Abdülhamit döneminde 2. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte istedikleri düzene kavuştukları, fakat acemi ve tecrübesiz olmalarından dolayı da iktidarlığı ellerinde tutamadıkları söylenebilir. 2. Meşrutiyet'in ilanından sonra ortaya çıkan 31 Mart Vakası, yıllarca biriken gerilimin boşalması olmakta ve günümüzde hala siyasi tartışmalarda gündemde yer almaktadır. Çalışmada bu kapsamda İkinci Meşrutiyet dönemi İslamcılığı ve 31 Mart Vakası başlığı altında; İkinci meşrutiyetin önemi, İslamcılığın genel durumu ve 31 Mart Vakası analiz edilmiştir.

Çalışmada cumhuriyet dönemi İslamcılık hareketleri başlığı altında; Jön Türklerin, İttihat ve Terakki Dönemi, Birinci Dünya Savaşı dönemi siyasi İslam ve Milli Mücadele döneminde din ve siyaset ilişkisi irdelenmiştir.

Cumhuriyet döneminde, dönemin din anlayışını gösteren en önemli örneklerinden birisi Birinci Meclis olmaktadır. 3 Mart 1924'te de yeni rejime engel olabilecek olayların yok edilmesi yolunda atılan ilk adımın Halifeliğin kaldırılması olduğu ifade edilebilir. Çalışmada bu kapsamda Cumhuriyet Dönemi Devlet, Din ve Toplum ilişkisi başlığı altında; Cumhuriyet'in ilanı ve ortaya çıkan İslamcılık hareketleri, Birinci Meclis dönemi siyasi İslam, Cumhuriyet dönemi din, devlet ve toplum ilişkisi ve Halifeliğin kaldırılması konuları ele alınmıştır.

Halifeliğin kaldırıldığı gün kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı, Müslümanların ibadetlerini özgürce yapmalarını amaçlamaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığının görev ve yetkilerinin belirlenmesinde devlet, dinin ibadet ve imanla alakalı hizmetlerini kendi yetki alanında görmektedir. Çalışmada bu kapsamda Diyanet İşleri Başkanlığı Çerçevesinde Din, Toplum ve Devlet başlığı altında; Halifeliğin kaldırılması ile Diyanet İşleri Başkanlığına geçiş, başkanlığın yapısı, görev ve yetkileri, siyasi iktidar ile ilişkisi ve din ile siyasetin ayrılmazlığı gibi başlıklara yer verilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Din, Toplum, Devlet, İslamcılık, Siyasal İslam, Diyanet İşleri.

SUMMARY

The aim of the thesis; it is reluctant to explain how the phenomenon of religion has changed over time and how religion and state relations are shaped. In order to prevent religious values from being destroyed, it is wanted to emphasize that the socialization of religion should be prevented and the politicization of religion should be prevented. The politicization of religion continues for many years. In our Tezimiz, it is aimed to give information about the development that Islamism has shown to the political direction and the place that it has acquired in public life.

In the Ottoman and Republican era, the perception of the Islamic state on the state constitutes the basic framework of the politicization of Islam, which is also the subject of the thesis. Under this scope, the work is under the heading of Religion, State, Society Relativity and Conceptual Framework; religion and politics relation, elements determining relationship; religion, the effects on individuals and society, relation with other social institutions, relation with legal and social rules, and use of religion as a means of constitutionalization.

Islamism aims to adopt Islamic values. Under this scope, in the study, under the title of Development of Islamism; Islamism, the historical development of Islamism, politicization, traditional and political Islam, and the factors that trigger Islamism. Under the heading of Islamicism in the study, Islamic World; Istanbul and Anatolia, India and Southeast Asia, Far East, Arabian Peninsula, North Africa and Central Asia.

As the Ottoman Empire develops and centralizes, it makes more use of Islamic law. Nevertheless, the Ottoman Islamic law has never let go of its control. The Ottoman Empire survived the Fetret Revolution between 1402 and 1413. In this context, in the study, under the heading Religion and Politics Relation in the Ottoman Empire; Ottoman foundation period, Fetret period, Fatih Sultan Mehmet and Yavuz Sultan Selim period religion and state relations were included.

One of the important developments made during the reign of Abdülmecid was the declaration of Tanzimat Fermanı in 1839. It can be said that the Islahat Fermanı is aimed at protecting the rights of non-Muslims. Under this scope, the work of the Tanzimat and Islahat Fermans under the title of Religion and the Effects of the Ottoman Empire; Tanzimat Fermanı and its effects on the Ottoman Empire, Islahat Fermanı and similar and different aspects of these fermans.

After Abdulmecid, Sultan Abdulaziz left the government in place and published a Hatt-i Humayun. In this context, the title of Sultan Abdülaziz period in the study; The reforms, economic events and financial crises that occurred in the period of Abdulaziz were included.

Under the heading of Abdülhamit Dönemi Islamism in the study; Financial, political, social situation; Hürriyetin's proclamation, the idea of İttihad-i Islam, education policy and political and financial policies were examined. These movements that emerged during the period of Abdülhamit; Islamism, Ottomanism, Turkism, Westernism and decentralization. In this context, under the heading of Abdülhamit Period Idea Movements; Islamism, Ottomanism, Turkism, Westernism and Adam-i Centralism were discussed.

It can be said that the Unionists were able to keep their promises together with the declaration of the 2nd Constitutional Monarchy during the reign of Abdulhamit, but because they were novice and inexperienced. After the declaration of the Second Constitution, the March 31, Vakasi, has been releasing tension for many years and is still on the agenda in political debate today. Under this scope, the second Constitutional Period Islamism and the title of March 31, The importance of the Second Constitution, the general situation of Islamism and the March 31st Cause were analyzed.

Under the heading of republican Islamic movements in the study; Jon Turks, the period of Union and Progress, the period of the First World War, political Islam, and the period of National Struggle.

In the Republican period, one of the most important examples of the understanding of religion in the period is the First Parliament. On March 3, 1924, it can be stated that the first step taken on the road to the destruction of events that may prevent the new regime is the abolition of the Halifax. Within this scope, the study is under the title of Republican Periodical, Religion and Society Relevant; The Islamic movements that emerged from the Republic, political Islam in the First Assembly period, religion, state and society relations in the Republican period, and the removal of the Caliphate.

The Presidency of Religious Affairs, established on the day of the removal of the Halifax, aims to make Muslims worship freely. In the determination of the duties and authorities of the Presidency of Religious Affairs, the state sees its services related to religious worship and faith in its own jurisdiction. Within the scope of this study, under the title of Religion, Society and State under the Presidency of Religious Affairs Department; The move to the Presidency of Religious Affairs, the structure of the presidency, the duties and authorities, the relationship with political power and the inseparability of religion and politics were included in the titles.

Key Words: Religion, Society, State, Islamism, Political Islam, Religious Affairs.

İÇİNDEKİLER

SAYFA

ÖZET.....	vii
SUMMARY	ix
İÇİNDEKİLER.....	xi
KISALTMALAR LİSTESİ	xiv
ÖNSÖZ.....	xv
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM	5
İSLAMCILIĞIN GELİŞİMİ, OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA DİN VE SİYASET İLİŞKİSİ, ARASI DÖNEMDE OSMANLI'NIN GENEL DURUMU VE DİN ANLAYIŞI (1299-1876).....	5
1.1. DİN DEVLET TOPLUM İLİŞKİSİ VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE	5
1.1.1. Tarihsel Süreç İçerisinde Din ve Siyaset İlişkisi	5
1.1.2. Din ve Devlet İlişkilerini Belirleyen Unsurlar	6
1.1.3. Dinin, Birey ve Toplum Üzerindeki Etkileri	6
1.1.4. Dinin Diğer Sosyal Kurumlarla İlişkisi.....	7
1.1.5. Dinin İçtimai Yapısı ile Dinin, Hukuki ve Sosyal Kurullarla İlişkisi	8
1.1.6. Dinin Meşruiyet Aracı Olarak Kullanılması ve Araçsallaştırılması	9
1.2. İSLAMCILIĞIN GELİŞİMİ	11
1.2.1. İslamcılık Kavramı	11
1.2.2. İslamcılığın Tarihsel Gelişimi (Geleneksel İslamcılık).....	12
1.2.3. Geleneksel ve Siyasal İslam	13
1.2.4. İslamcılığın Siyasallaşması (Siyasal İslam).....	14
1.2.5. İslamcılık Akımını Tetikleyen Etmenler	15
1.3. İSLAMCILIK FİKRİ DÖNEMİ İSLAM DÜNYASI.....	16
1.3.1. İstanbul ve Anadolu	17
1.3.2. Hindistan ve Güneydoğu Asya.....	17
1.3.3. Uzakdoğu (Japonya ve Çin).....	19
1.3.4. Arap Yarımadası (Basra, Hicaz ve Yemen)	20
1.3.5. Kuzey Afrika (Mısır, Tunus, Fas ve Trablusgarp)	22
1.3.6. Orta Asya	22

İKİNCİ BÖLÜM	24
OSMANLI'DA DİN VE SİYASET İLİŞKİSİ, ABDÜLMECİD DÖNEMİ, TANZİMAT VE İSLAHAT FERMANLARININ DİNE VE OSMANLI'YA ETKİLERİ İLE SULTAN ABDÜLAZİZ DÖNEMİ	24
2.1. OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA DİN VE SİYASET İLİŞKİSİ (1299-1922)	24
2.1.1. Osmanlı Kuruluş Dönemi Din ve Devlet İlişkileri (1299-1453)	24
2.1.2. Fetret Dönemi Din ve Devlet İlişkileri (1402-1413)	25
2.1.3. Fatih Sultan Mehmet Dönemi Din ve Devlet İlişkileri (1451-1481).....	26
2.1.4. Yavuz Sultan Selim Dönemi Din ve Devlet İlişkileri (1512-1520).....	27
2.2. SULTAN ABDÜLMECİD DÖNEMİ, BATILILAŞMA HAREKETLERİ VE DİN ANLAYIŞI (1839-1861)	27
2.2.1. Abdülmecid Dönemi ve Osmanlı'nın Genel Durumu	27
2.2.2. Batılılaşma Hareketi	28
2.2.3. Batılılaşmanın Nedenleri.....	29
2.2.4. Abdülmecid Dönemi'nde Yapılan Yenilik Hareketleri	30
2.3. TANZİMAT VE İSLAHAT FERMANLARININ DİN ÜZERİNE VE OSMANLI'YA ETKİLERİ (1839-1856)	31
2.3.1. Tanzimat Fermanı (3 Kasım 1839)	31
2.3.2. Tanzimat Fermanının Osmanlı'ya Etkileri	32
2.3.3. Islahat Fermanı'nın Yayımlanması (28 Şubat 1856)	33
2.3.4. Tanzimat ve Islahat Fermanlarının Benzer ve Farklı Yönleri.....	33
2.4. SULTAN ABDÜLAZİZ DÖNEMİ (1861-1876)	34
2.4.1. Abdülaziz Döneminde Yapılan Islahatlar	34
2.4.2. Sultan Abdülaziz Döneminde Ortaya Çıkan Ekonomik Olaylar	35
2.4.3. Abdülaziz Döneminde Yaşanan Mali Bunalım	35
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	37
ABDÜLHAMİT, 2. MEŞRUTİYET DÖNEMİ	37
3.1. ABDÜLHAMİT DÖNEMİ İSLAMCILIK (1876-1909)	37
3.1.1. Mali Durum	37
3.1.2. Siyasi Durum	37
3.1.3. Hürriyetin İlanı ve Seçimler	38
3.1.4. Sosyal Durum	38
3.1.5. İttihad-ı İslam Düşüncesi (1877-1878)	39
3.1.6. Eğitim Politikası	40
3.1.7. Siyasi Politikalar	41
3.1.8. Mali Politikalar	42

3.2. ABDÜLHAMİT DÖNEMİ FİKİR HAREKETLERİ (İDEOLOJİLER)	42
3.2.1. İslamcılık Akımı	42
3.2.2. Osmanlıcılık Akımı.....	43
3.2.3. Türkçülük Akımı.....	43
3.2.4. Batıcılık Akımı	45
3.2.5. Adem-i Merkeziyetçilik	46
3.3. İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ İSLAMCILIĞI VE 31 MART VAKASI (1908-1922)	46
3.3.1. İkinci Meşrutiyetin Önemi.....	46
3.3.2. İkinci Meşrutiyet Döneminde İslamcılığın Genel Durumu	47
3.3.3. 31 Mart Vakası (13 Nisan 1909)	47
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	49
CUMHURİYET DÖNEMİ VE DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI	49
4.1. CUMHURİYET DÖNEMİ İSLAMCILIK HAREKETLERİ	49
4.1.1. Jön Türklerin Siyasi Söylemleri (1866-1923).....	49
4.1.2. İttihat Terakki Dönemi Siyasi İslam Söylemi (1889-1912)	49
4.1.3. Birinci Dünya Savaşı Dönemi Siyasal İslam (1914-1918)	51
4.1.4. Milli Mücadele Döneminde Din ve Siyaset İlişkisi (1919-1923).....	52
4.2. CUMHURİYET DÖNEMİ DEVLET, DİN VE TOPLUM İLİŞKİSİ	52
4.2.1. Cumhuriyetin İlanı (1923)	52
4.2.2. Cumhuriyetin İlanı ile Ortaya Çıkan İslamcılık Hareketleri.....	53
4.2.3. Birinci Meclis Dönemi ve Siyasal İslam Söylemi (1920-1923)	53
4.2.4. Cumhuriyet Dönemi Din, Devlet ve Toplum İlişkisi.....	54
4.2.5. Halifeliğin Kaldırılması (3 Mart 1924).....	55
4.3. DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI ÇERÇEVESİNDE DİN, TOPLUM VE DEVLET	56
4.3.1. Halifeliğin Kaldırılması ile Diyanet İşleri Başkanlığına Geçiş Süreci ...	56
4.3.2. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yapısı (3 Mart 1924)	57
4.3.3. 1932 Yılına Kadar Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Görev ve Yetkileri.....	57
4.3.4. Diyanet İşleri Başkanlığı Çerçevesinde Siyasi İktidar İlişkisi	58
4.3.5. Din ve Siyasetin Ayrılmazlığının Gerekçeleri	58
4.3.6. Osmanlı Dönemi ile Cumhuriyet Dönemi Karşılaştırması.....	59
4.3.7. Diyanetin Önemi ve Araçsallaşması	60
GENEL DEĞERLENDİRME	61
KAYNAKÇA	67

KISALTMALAR LİSTESİ

A.G.E	:	ADI GEÇEN ESER
İ.İ.B.F	:	İKTİSADİ VE İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
S	:	SAYFA
SS	:	SAYFALAR
VB	:	VE BENZERİ
VD	:	VE DEVAMI

ÖNSÖZ

Yüksek Lisans eğitimlerimi tamamlamam konusunda katkılarından dolayı İstanbul Gelişim Üniversitesinde ders aldığım hocalarıma; tezimin tamamlanabilmesi için değerli tecrübe ve desteklerini esirgemeyen tez danışmanım Yrd. Doç. Dr. Sezer Ayvaz ATEŞ hocama şükranlarımı sunuyorum.

Dünyamin AKAN

GİRİŞ

Tezde, dinin siyasallaşması Türkiye örneği konusunda araştırılan hususlar;

- Din, devlet ve toplum ilişkisi, dinin topluma etkileri, İslamcılık kavramının ne olduğu, İslamcılığın tarihsel gelişimi, İslam'ın siyasallaşması, siyasal İslam ve İslamcılığı tetikleyen unsurların neler olduğu, İslam coğrafyasında gelişmelerin nasıl olduğu konusunda özellikle İstanbul ve Anadolu, Hindistan ve Güneydoğu Asya, Uzakdoğu, Arap Yarımadası, Kuzey Afrika ve Orta Asya ülkeleri araştırılmıştır.

- Osmanlı dönemi, Fetret Devri, Fatih Sultan Mehmet ve Yavuz Sultan Selim dönemi din ve devlet ilişkileri, Osmanlı Devleti'nin Sultan Abdülmecid dönemindeki genel durumu, Batılılaşma hareketleri ve nedenleri ile Abdülmecid'in yapmış olduğu yenilikler, Abdülmecid'in ilan ettiği 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları, Sultan Abdülaziz dönemi gelişmeleri araştırılmıştır.

- Abdülhamit dönemi İslamcılık başlığı altında Osmanlı mali, siyasi ve sosyal durumu, 2. Abdülhamit'in yapmış olduğu politikalar, Abdülhamit döneminde etkili olan fikir hareketleri, İkinci Meşrutiyet'in önemi ve 31 Mart Vakası araştırılmıştır.

- Jön Türklerin, İttihat ve Terakki'nin, Birinci Dünya Savaşı Dönemi'ndeki siyasal İslam söylemi; Milli Mücadele dönemindeki din ve siyaset ilişkisi; Cumhuriyet dönemindeki devlet, din ve toplum arasındaki ilişki; Cumhuriyet'in ilanı, Cumhuriyet'in ilanı ile ortaya çıkan İslamcılık hareketleri, Birinci Meclis dönemi siyasal İslam, Halifeliğin Kaldırılması, Diyanet İşleri Başkanlığının geçiş süreci, yapısı, 1932 yılına kadar ki görev ve sorumlulukları ile Başkanlığın siyasi iktidarla ilişkisi araştırılmıştır.

Din olgusu ile siyaset kavramları birbirinden farklı olsalar da aynı zamanda ortaya çıktıkları bilinmektedir. Din olgusu, dönemden döneme farklılık gösterdiği gibi aynı dönem içindeki kurumlar arasında da farklılık göstermektedir. Din, siyaseti etkilemesinin yanında insan yaşamını da etkilemesi sonucunda yaşama yön vermektedir. Bireylerin dünyevi yaşamlarına yön veren sosyal, ahlaki ve hukuki kuralları da içeren din, yalnızca inançtan ibaret olmamaktadır. Dinin araçsallaştırılması da din olgusunun siyasal ve sosyal bir amacın gerçekleştirilmesi bakımından ara bir basamak görevi görmektedir.

İslam dininin tekrar canlandırılarak hüküm ve emirlerinin yeniden uygulanması için İslamcılık akımının ortaya çıkarıldığı bilinmektedir. İslamcılık akımı aynı anda pek çok coğrafyada etkili olan bir akım olmaktadır. Ortaya çıkan İslam düşüncesi, Müslümanların birlikte hareket ederek sömürüye karşı çıkmalarını engelleyecek pek çok olumsuz durumu ortadan kaldırmayı amaçlamaktadır. Siyasal İslam düşüncesi de dönemde etkili olan iktidarlara göre değişiklik gösterebilir.

Osmanlı Devleti'nde din-devlet ilişkisi devletin konumu, gücü, idari yapısı ve aynı zamanda çevresinde gelişen olaylarla bağlantılı olarak bir gelişme ve değişme göstermiştir. Din ve devlet arasındaki ilişkinin bu değişim ve gelişmelere rağmen özündeki temel esası Cumhuriyet Türkiye'sine kadar devam ettirmiştir. Ancak Osmanlı Devleti merkezileştikçe politikalarını ve kendini halkına izah etmekte zorlanmaya başlamıştır. Bir merkez çevre sorunu olarak din-devlet ilişkisi çeşitli aşamalardan ve safhalardan geçerek günümüze kadar ulaşmış ve halâ güncelliğini korumaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu döneminde önemli padişahlardan bir kaçı olan Sultan Abdülmecid, Abdülaziz ve 2. Abdülhamit dönemlerinde gerçekleşen olayların neler olduğuna vurgu yapılmaktadır. Abdülmecid'in yapmış olduğu Batılılaşma hareketleri ile birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nun, Batı devletlerinin düzeyine getirilmesi amaçlanmaktadır. Abdülmecid bu bağlamda 1839'da Tanzimat Fermanı'nı ve 1856'da da Islahat Fermanı'nı yayımlamıştır. Osmanlı'nın yapmış olduğu Batılılaşma hareketleri ilk başlarda yalnızca Osmanlı'yı ilgilendiren bir sorun olmakla birlikte daha sonraları bütün Avrupalı devletleri ilgilendirir duruma gelmiştir.

Sultan Abdülaziz'in, hükümete dokunmadan bir Hatt-ı Hümayun çıkardığı bilinmekle birlikte Osmanlı'nın bu dönemde açık bir pazar haline dönüştüğü ifade edilmektedir. Abdülaziz'in, devletin içinde bulunduğu mali bunalımdan kurtulmak amacıyla pek çok girişim yaptığı bilinmekle birlikte bu girişimlerin Osmanlı hazinesinin iflas etmesini hiçbir şekilde engelleyemediği de söylenebilir.

İslamcılık ve siyasal İslam aynı düşünceye mi sahip hakkındaki sorular, geçmişten günümüze kadar hala devam etmektedir. Ancak siyasal İslam'ı İslamcılık düşünce sisteminden ayıran en büyük farkın, Siyasal İslam'ın kendisini tek doğru olarak kabul etmesi ve kabul etmediği düşünce sistemlerine karşı ölesiye bir mücadeleye girişmesi olduğu ifade edilmektedir. Burada ki en büyük sıkıntı ise, artık dinin ve dini değerlerin siyasetin veya siyasilere amacı için bir araç haline gelmesi olmaktadır. Yalanların ve yanlışların üzerinin kapatılması ve muhalefetin susturulması için din, tamamen baskı aracı haline gelmiştir. Siyasal İslam, 2. Abdülhamit döneminde de önemli bir araç olarak varlığını devam ettirmektedir.

Abdülhamit dönemi, diğer padişahlara oranla bir hayli hareketli geçmiştir. Ekonomik olarak dışa bağımlı hale gelen Osmanlı'nın mali alanda uygulamış olduğu politikalarla alınan dış borçların zamanında ödenmeye başlandığı söylenebilir. Ülkenin siyasi durumunu düzeltmek amacıyla pek çok politika uygulanmış ve bu bağlamda ülkede yer alan kurumlarla dış ülkelerde yer alan temsilciliklerde, dindar kesimden bireyler çalıştırılmaya başlanmıştır. 2. Abdülhamit, 1869'da eğitim alanında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile eğitimin modernleşmesini amaçlamaktadır.

Osmanlı'da Abdülhamit döneminde 1908'de II. Meşrutiyet'in ilan edildiği ve 1925 yılında da 31 Mart Vakasının yaşandığı ifade edilmektedir. 31 Mart Vakasının, o döneme kadar yaşanan olaylar sonucunda bir patlama olduğu ve günümüzdeki etkilerinin hala devam ederek zaman zaman tartışma konusu yapıldığı söylenebilir.

2. Abdülhamit döneminde ayrıca, Osmanlı aydınlarında Avrupa'nın siyasi, sosyal, iktisadi düşünce yapısı çok etkin bir biçimde hissedilmektedir. Aydınların büyük bir bölümü, Avrupa'da eğitimini tamamlamış ve o dönemin siyasi düşünürlerinden etkilenmişlerdir. 2. Abdülhamit'in açtığı modern okullarda okuyan eğitilmiş ve dünya da ki gelişmeleri yakından takip eden Osmanlı Aydınları, söylem ve eylemleri ile İslamcılık fikrini tam olarak resmi bir ideoloji haline getirmese bile İslamcılık fikrini kullanmaktan geri kalmamışlardır. Aydınlar, İslamcılık fikrini hedeflerine ulaşmak için kullanılması gereken bir araç olarak görmüşler ve muhalif gördükleri fikirlere karşı İslamcı söylemlerle halkında desteğini sağlamışlardır.

2. Abdülhamit döneminden sonra da siyasal İslamcılık, Cumhuriyet yönetiminde de etkin olmaya çalışmış ve Cumhuriyetin değerleriyle çatışmaya girmeden onun içerisinde var olmaya önem vermiştir. Bu siyasal İslam'ın özelliğinden değil Cumhuriyet dönemi yönetim anlayışının düşünce yapısı ve politikalarından kaynaklanan bir durum mu olduğu üzerinde açıklamalar yapılmıştır. Cumhuriyet döneminde bu bağlamda İslamcılık açısından pek çok atılımların yapılması söz konusu olmaktadır. İslamcı hareketler üzerinden İslam kavramı benimsetilmeye çalışıldığı söylenebilir. Cumhuriyet'in ilan edilmesi ve Cumhuriyet döneminde Halifeliğin kaldırılması ile laikleşme yani dinsizleşme sürecinin başladığı düşünülmektedir. 1924'te Halifeliğin kaldırıldığı gün de Müslümanların ibadetlerini rahatça yapabilmeleri için Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur.

Araştırmada mümkün olduğunca ulaşılabilen kaynaklardan yararlanılmış ve tündengelim yöntemi de kullanılarak konular açıklanmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda tez dört bölüm olarak planlanmıştır. Tezin bölümleri, İslamın siyasallaşmasının söylemsel evrimi göz önünde bulundurularak izah edilmeye çalışılmaktadır. Tezin bölümlerin başlıklarını, alt başlıklarını ve kapsamını aşağıdaki şekilde sıralamak mümkündür.

Tezin ilk bölümünde; din olgusu, kendi yapısı itibariyle toplumun bütün kesimlerinde varlığını hissettirmektedir. Bu bağlamda din, devlet ve toplum ilişkisi kavramsal çerçevede ele alınarak dinin etkileri ve diğer unsurla ilişkileri incelenmektedir. Ardından din olarak İslam'ın temel referans kaynaklarından hareket eden İslamcılık kavramının ne olduğu üzerinde durulmakta; İslamcılığın tarihsel gelişimi, İslamın siyasallaşması, siyasal İslam ve İslamcılığı tetikleyen unsurlara yer verilmektedir. Birinci bölümün sonunda ise İslamcılığın etkili olduğu dönemdeki İslam

coğrafyası ele alınmaktadır. İslam coğrafyasında, bağımsızlığını kaybetmemek için savaştan ülkeler olduğu gibi sömürgecilikten kurtulmak için mücadele veren ülkelere de rastlanmaktadır. Bu bağlamda; İstanbul ve Anadolu, Hindistan ve Güneydoğu Asya, Uzakdoğu, Arap Yarımadası, Kuzey Afrika ve Orta Asya İncelenmektedir.

İkinci bölümde; Osmanlı İmparatorluğu'nda din ve siyaset ilişkisi başlığı altında, Osmanlı dönemi, Fetret Devri, Fatih Sultan Mehmet ve Yavuz Sultan Selim dönemi din ve devlet ilişkileri ele alınmaktadır. Osmanlı Devleti, bir kanun devleti olma özelliğini hiçbir zaman yitirmemiştir. Merkezileştikçe gelişme gösteren Osmanlı Devleti'nin Sultan Abdülmecid dönemindeki genel durumu, Batılılaşma hareketleri ve nedenleri ile Abdülmecid'in yapmış olduğu yeniliklere de yer verilmektedir. Abdülmecid döneminin ardından Abdülmecid'in ilan ettiği 1839 Tanzimat ve 1856 İslahat Fermanlarına yer verilmiştir. İkinci bölümün sonunda Sultan Abdülaziz döneminde yapılan ıslahatlara, ortaya çıkan ekonomik olaylara ve yaşanan mali bunalım açıklanmaktadır.

Üçüncü bölümde; Abdülhamit dönemi İslamcılık başlığı altında Osmanlı mali, siyasi ve sosyal durumu ile Hürriyetin ilanı ve İttihad-ı İslam düşüncesi yanında eğitim, siyasi ve ekonomik alanda 2. Abdülhamit'in yapmış olduğu politikalar incelenmektedir. Politikaların akabinde Abdülhamit döneminde etkili olan fikir hareketleri olan İslamcılık, Osmanlıcılık, Türkçülük, Batıcılık ve Adem-i Merkezîyetçiliğe yer verilmiştir. Üçüncü bölümün son konusu olarak da İkinci Meşrutiyet'in önemine ve bu dönemdeki İslamcılığın genel durumu açıklanmakla birlikte son olarak 31 Mart Vakasının tanımına ve etkilerine yer verilmektedir.

Dördüncü bölümde ise; Cumhuriyet dönemi İslamcılık hareketleri olarak görülen Jön Türklerin, İttihat ve Terakki'nin, Birinci Dünya Savaşı Dönemi'ndeki siyasal İslam söylemi ile Milli Mücadele dönemindeki din ve siyaset ilişkisi açıklanmaktadır. Bununla birlikte Cumhuriyet döneminde devlet, din ve toplum arasındaki ilişkilere yer verilmektedir. Bu kapsamda Cumhuriyet'in ilanı, Cumhuriyet'in ilanı ile ortaya çıkan İslamcılık hareketleri, Birinci Meclis dönemi siyasal İslam, Cumhuriyet dönemi din, devlet ve toplum ilişkileri ele alınmakla birlikte son olarak 3 Mart 1924'te Halifeliğin Kaldırılması konu ele alınmıştır. Akabinde Halifeliğin kaldırıldığı gün kurulan Diyanet İşleri Başkanlığının geçiş süreci, yapısı, 1932 yılına kadar ki görev ve sorumluluklarına yer verilmektedir. Dördüncü bölümün sonunda Başkanlığın siyasi iktidarla ilişkisi ile din ve siyasetin ayrılmazlığının ele alındığı ifade edilmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLAMCILIĞIN GELİŞİMİ, OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA DİN VE SİYASET İLİŞKİSİ, ARASI DÖNEMDE OSMANLI'NIN GENEL DURUMU VE DİN ANLAYIŞI (1299-1876)

1.1. DİN DEVLET TOPLUM İLİŞKİSİ VE KAVRAMSAL ÇERÇEVE

1.1.1. Tarihsel Süreç İçerisinde Din ve Siyaset İlişkisi

“Din ve siyaset ilişkisi, insanın tarihsel serüveniyle birlikte ortaya çıkan ve uzun bir süre içinde değişik boyutlar kazanan bir olgudur. Çünkü din, doğası gereği toplumun bütün katmanlarında, toplumun oluşturduğu bütün kurumsal yapılarda kendini bir şekilde hissettiren bir olgudur.”¹ Din ile siyasetin arasındaki ilişki, insanlığın tarihi serüveniyle birlikte ortaya çıkmakta ve ilişki var olduğu süreç boyunca da farklı anlamlar kazanmaktadır. Siyasetin, din ile arasında bulunan ilişkinin göz ardı edilmesi ile meydana gelen siyasal alandaki ilişkilerin, yetersiz olduğu ifade edilmektedir. Politik sosyolojinin; ekonomi, aile, eğitim, ekonomi, kültür vb. gibi temel kurumları arasında bulunan siyasetle din arasındaki ilişkinin, toplumla ve diğer kurumlarla da bir etkileşim içinde olduğu söylenebilir. Din ve siyasetin, birbirini dışlayarak görmezlikten gelmeleri ve kesin olarak birbirlerinden ayrılmaları mümkün olmamaktadır. İnsanlığın başlangıcından bu yana toplumsal dayanışma ya da kaynaşmayı sağlayacak, toplumların üstünde değerler ve ilkeler aranmaktadır.

“Din ve siyaset kavramları, birlikte ya da ayrı ayrı ele alınsınlar da insanlık tarihiyle birlikte meydana gelen sosyal birer olgu olmaktadır.”² En eskisinden en yenisine, en basitinden en karmaşığına kadar tüm toplumların yapı ve sistemlerinde din ve siyaset ilişkisi yer almaktadır. Toplumların yapı ve kurumlarında din ve siyaset ilişkisinin bulunmasından dolayı toplumda, siyaset-devlet ya da din adını taşıyan kurum ve kavramlara rastlandığı da ifade edilmektedir. Din ve siyasetin, insanlık tarihinin birbirinden ayrılmaz iki temel sosyal kurumu olduğu söylenebilir. Siyaset ve din olgusunun, kurumlardaki temel özelliklerden birini diğerine yönlendirerek ayrılmaz bir ilişki içinde olmalarını sağladığı ifade edilmektedir. Meşruiyetin sağlanmasında dinin büründüğü rolün; yönetme ve gücü elinde bulundurma aşamasında ise siyasetin büründüğü rolün, bu iki kurum arasındaki ilişkiyi anlaşılmasında yardımcı olacağı vurgulanmaktadır. Dini çevrelerin, bu dünyada daha rahat hareket edebilmek ve

¹ Halis Çetin, “Devlet, İdeoloji ve Eğitim”, *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 2001, Cilt: 25, No: 2, 201-211, s. 207.

² Ejder Okumuş, *Meşruiyet Ekseninde Din ve Devlet*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2003, s. 114.

güçten bir pay alabilmek için siyasete; siyasetin ise, kendisi için kesin anlamda ihtiyaç duyduğu meşruiyeti elde edebilmek için dine yöneldiği de söylenebilir.

1.1.2. Din ve Devlet İlişkilerini Belirleyen Unsurlar

“Din ve devlet ilişkileri, işlevsel ve ilişkiyel açıdan değerlendirildiğinde, dinin, siyasal hareketlerin, kurum olarak devletin yapısını ve faaliyetlerini meşrulaştırma fonksiyonu bulunduğunu, bununda zaman zaman dinin istismarına yol açtığı ortaya çıkmaktadır.”³ Hedeflerine ulaşmak isteyen siyasi hareketlerin, dinin esas referanslarını kullanma yoluna gittikleri söylenebilir. Din olgusunun toplum üzerindeki etkilerinin büyüklüğünü fark eden devlet yöneticileri, konumlarını güçlendirmek amacıyla dini kullanmaktadırlar. Yöneticiler, gerçekleştirdikleri eylemlerini yasal olarak göstermek amacıyla dini söylemler geliştirmekte ve halkı da bu söylemlerle etki altına almayı amaçlamaktadır. Din ve devlet arasındaki ilişkiye bakıldığında ilişkinin, karmaşık bir yapıya sahip olduğu söylenebilir.

“Devletin işleyiş tarzını belirleyen ve devleti tüzel bir varlık olarak ortaya çıkaran birtakım faktörler bulunmaktadır.”⁴ Devlet bu yönüyle, birleşik bir bütün olmasından ziyade farklı unsurların ve kurumların meydana getirdiği bir aygıt görevini üstlenmektedir. Din, ilk çağlardaki toplumların yaşam alanlarının bütününde fazlası ile kendini hissettirmektedir. Dinin bir inanç sistemi olmasının dışında birey, toplumsal yaşantısıyla ilgili belirli normlar ile sosyal sistemin meydana gelmesinde etkin rol olarak merkezi konuma yükselmektedir. Etkisi ve toplumsal konumu ile din, insanların bir arada kalmasını sağlayan bir çimento görevi de görmektedir. Dini kurallar, yazılı olmayan anayasa olarak hayatımızda yer almaktadır. Siyasi mekanizmanın en üst noktasında din adamlarının yer aldığı görülmekte ve din adamlarının tüm sosyal hayatı, dini kurallara göre belirledikleri bir sistem meydana getirdikleri söylenebilir.

1.1.3. Dinin, Birey ve Toplum Üzerindeki Etkileri

“Din, insanlık tarihi kadar eskiye uzanır. Bireysel olarak dine inanmayanlara rastlanmıştır. Fakat bir toplumun tümüyle ateist olduğu görülememiştir. Din günümüzde de yükselen bir değer olmaya devam etmektedir.”⁵ Toplum üzerinde dinin etkisinin yoğun olduğu kadar toplumun da din üzerinde etkileri bulunmaktadır. Din

³ Okumuş, a.g.e., s. 111.

⁴ Niyazi Akyüz ve İhsan Çapcıoğlu, *Din Sosyolojisi El Kitabı (Selim Eren, Din Devlet Siyaset)*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2013, s. 572.

⁵ Abdurrahman Güneş, “Sosyolojik Olarak Din ve Toplum İlişkileri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2014, Cilt: 24, Sayı: 1, 153-164, s. 153.

sosyolojisinin dinin içyüzü ile ilgilenmediği ve din sosyolojisinin temel alanını, dinin topluma yansımakta olan yönü oluşturduğu ifade edilmektedir. Dinin, ortaya çıktığı kültürel ve sosyal ortam göz önünde bulundurulmadan incelendiğinde, sosyolojik açıdan gerçek bir tespit yapılamamaktadır.

“Devletin sosyal olgusu olarak, büyük siyasal bir topluluk şeklinde toplum yaşamının içerisinde yerini aldığı söylenebilir. Toplumun derinine kadar nüfus eden devleti, toplum ve bireyden ayrı düşünmek mümkün olmamaktadır.”⁶ Günümüzde dinin, toplum ve birey üzerindeki etkilerine bağlı olarak devlet ve diğer kurumsal aygıtlarla ilişkilerinde birtakım değişiklikler meydana gelmektedir. Din ve devlet işleri, her ne kadar birbirinden farklı gibi görünse de kimi zaman birbiri ile çatışmakta, kimi zaman ise birlikte hareket etmektedirler. Devlet ve din ilişkilerinin, ne tam mücadele ne de tam birliktelik şeklinde olduğu söylenememektedir. Etkin bir şekilde dinin varlığını devam ettirebilmesi için devlete, devletin varlığını devam ettirebilmesi için ise dine ihtiyaç duymaktadır.

“Devlet ile dinin, çatışma içinde oldukları düşünülse de devletin, kendi siyasal sistemini oluşturmak ya da kendisini güven altına almak amacıyla birçok sosyal kurumla ve özellikle de din ile sıkı ilişkiler içinde olduğu ifade edilebilir.”⁷ Dinden aldıkları tavsiye ve emirlerle hareket etmekte olan inançlı insanlar, sergiledikleri davranışları ile sosyal hayatın bütün alanlarında bunu uygulamak istemektedirler. Bireylerin sosyal hayatında dini düşüncenin etkinliği, kendini ağır bir biçimde hissettirmektedir. Din ve devlet arasındaki mücadelenin başlama noktası da burası olmaktadır. Devletin, kurumlardan oluşan bir tepe örgütlenmesi olduğu ifade edilebilir. Devletin, kendisini oluşturan kurumların işlevleri ve yetki sahalarının bir kısmı, dinin talep ve örgütlenme alanına dahil olduğu edilmektedir.

1.1.4. Dinin Diğer Sosyal Kurumlarla İlişkisi

“Genel olarak baktığımız zaman sosyal ve siyasi kurumlar varlıklarını sürdürebilmek için az veya çok olsun dini meşrulaştırmadan bir şekilde istifade etmişlerdir.”⁸ Dini meşruiyetin, siyasi ve sosyal düzenin sürekliliğini sağladığı ifade edilmektedir. Din olgusunun toplum üzerinde bırakmış olduğu etkilerle kaosun ve toplumsal kargaşanın önüne geçilebilir. Meşruiyeti sağlayan bir düzene karşı

⁶ Aristoteles, *Politika*, (Çeviren: Mete Tuncay), Remzi Kitapevi, İstanbul, 1990, s. 7.

⁷ Akyüz ve Çapcıoğlu, a.g.e., s. 574.

⁸ Mircae Eliade, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, (Çeviren: Mehmet Aydın), Din Bilimleri Yayınları, Konya, 1995, s. 67.

çıkılması ve dinin yasallaştırılması, büyük ya da zor problemlerin çıkmasının göze alınmasını gerektirmektedir. Dinin toplumdan topluma değişiklik göstermesi, meşruiyet üzerindeki etkisinin de farklı düzeylerde olmasına neden olmaktadır. Meşruiyet aracı olarak yalnızca dini ve din adamlarını kullanmayan devletin, pek çok sosyal kurumdan da yararlandığı ifade edilebilir. Günümüzde toplumun çıkarlarının ve menfaatlerinin, meşruiyetin en önemli araçlarından biri olduğu belirtilmesinden dolayı dinin etkisinin olmadığı da düşünülmemesi gerekmektedir. Dini anlamak ve yaşamak için çaba gösteren bireylerden oluşan toplulukların, dini hayatlarına yardımcı olacağını düşündükleri hareketlere daha yakın durdukları söylenebilir. Toplumlarla din arasında, karşılıklı işbirliğine ve çıkarlara dayalı olan bir ilişki bulunmaktadır.

“Devletin ya da siyasi iktidarın süreklilik kazanması, meşruiyetinin toplum katında göstermiş olduğu sürekliliğe bağlı olmaktadır.”⁹ Toplumu meydana getiren sosyal kurumlara genel olarak bakıldığında, bütün sosyal kurumlar bir meşruiyet sağlayıcı tarafından desteklenmektedir. Toplum katında meşruiyet sağlayıcının etkisinin derecesi ne kadar büyükse kurumların varlığının da o kadar uzun olabileceği ifade edilmektedir. Toplumlarda meşruiyet sağlayıcının değerinin büyük olması sonucunda meşruiyet de o denli sağlam olmaktadır. Meşruiyet sağlayıcının geçici olması meşruiyetin zamanla etkisini yitirmesine neden olmaktadır.

1.1.5. Dinin İctimai Yapısı ile Dinin, Hukuki ve Sosyal Kurullarla İlişkisi

“Dinin hukuk üzerindeki etkisi ant içme, ilahi tecelli vb. şekillerde kendini gösterirken, hukukun din üzerindeki etkisi de dini birliğin örgütlenmesinde ve başkalarıyla ilişkilerinin tanziminde ağırlığım hissettiriyor.”¹⁰ Farklı dini kültürlerin din olgusunu açıklamakta kullandıkları yöntemler, değişiklik göstermektedir. Din olgusu, kabul edilme yoluyla kendisine bağlanan ve inanan bireylerin toplum yaşantılarına da nüfuz etmektedir. Ahlak, amel ve inanç sistemleri bulunan dinlerin bir de cemaatleri, toplumsal yönleri ve teşkilatları da bulunmaktadır. Din olgusunun toplumsal yapısı, bu sistemlerin vazgeçilmez birer değer olarak görülmesi ve pratikliğe dökülmesi ile mümkün olmaktadır. Bireylerin dünyevi yaşamlarına yön veren sosyal, ahlaki ve hukuki kuralları da içeren dinin, yalnızca inançtan ibaret olmadığı söylenebilir. Din adına ortaya çıkan kuralların, yaptırımları ve bağlayıcı özellikleri de yer almaktadır.

⁹ Musa Taşdelen, *Siyaset Sosyolojisi*, Kocav Yayınları, İstanbul, 1997, s. 31.

¹⁰ Joachim Wach, *Din Sosyolojisine Giriş*, (Çeviren: Battal İnandı), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2006, s. 5.

“Dinin, sosyal bir kurum olarak en önemli işlevlerinden birisi, meşruiyet kazandırma yani yasallaştırma olmaktadır.”¹¹ Din olgusu, toplumsal tüm faaliyetler başta olmak üzere bireyin iç dünyasından başlayarak toplumsal ve siyasal düzeni kutsal referanslar çerçevesinde yasallaştırmaktadır. Meşruluğu sağlamak amacıyla dinden bir araç olarak yararlanılması, dinin siyasal alandaki en yoğun kullanıma biçimi olmaktadır. Hâkimiyetin yasallaştırılmasına dair bütün literatürde, din kavramına mutlaka yer verilmektedir. Kendine has bir mantığı olan dinin, beşeri olayları etkilemede de büyük bir gücü bulunmaktadır.

“Meşruiyetin kökenlerine bakıldığında; dine ve ilahi emre uygun olan, yasal, kabul gören, dinin, toplumun ve kamu vicdanının doğru, geçerli ve haklı bulduğu eylem, davranış ve kuralı ifade eden meşru kelimesinden yapılmış olan ve kelime yönünden yasallık vb. anlamlarına geldiği söylenebilir.”¹² İfade edilen bu kavramlar çerçevesinde meşruiyetini oluşturamamış siyasi bir yönetimin mevcut olması ve yönetiminin sürekliliğini sağlaması mümkün olmamaktadır. Yönetimi elinde bulunduranların güçlerini mutlaka bir meşruiyet zeminine dayandırmaları gerekmektedir.

1.1.6. Dinin Meşruiyet Aracı Olarak Kullanılması ve Araçsallaştırılması

“Meşruiyet, siyasal iktidarın varlık sebebi ve devam etmesinin tek güvencesidir. Siyasal iktidarın yasa, emir ve eylemlerinin birey ve toplum nezdinde kabul görüp uyulmasının tek dayanağıdır.”¹³ İnsanlık tarihi boyunca dini, meşruiyet aracı olarak kullanmayan bir iktidardan söz edilememektedir. Dinden kendisini soyutlayan iktidarların dahi toplumsal birlik için dinin ritüellerini kullanmaktan kaçınmadıkları söylenebilir. Günümüze kadar gelen iktidarların bazıları, kendi dini ritüellerini oluşturarak bunları temel almaktadır. Dine siyasal iktidarı kutsayıcı bir özelliğin yüklenmesi, din olgusunun çok büyük bir meşruiyet kaynağı olmasının nedeni olmaktadır. Kutsallaştırıcı bir özelliği bulunmasından dolayı, siyasal iktidarların neredeyse tamamının dini bir meşruiyet aracı olarak kullandıkları ifade edilebilir.

“Dinin araçsallaştırılması dinin, başka bir sosyal ve siyasal amacı gerçekleştirmek için bir ara kademe gibi kullanılması olarak ifade edilebilir.”¹⁴

¹¹ Yusuf Tekin, “Türk Demokrasi Tarihinin Vazgeçilmez Unsuru: Din (İslam)-Siyaset İlişkisi”, *Demokrasi Platformu*, 2008, Yıl: 4, Sayı: 14, s. 51.

¹² Okumuş, a.g.e., s. 31.

¹³ Ejder Okumuş, *Meşruiyet Ekseninde Din ve Devlet*, Pınar Yayınları, İstanbul, 2003, s. 98.

¹⁴ Yavuz Yılmaz, “Dinin Araçsallaştırılması”, <http://www.ufkumuz.com/>, (Erişim Tarihi: 27.04.2016).

Toplumda meydana gelen bütün sosyal hareketlerde dinin bir yorumu esas alınarak ona göre bir ideoloji oluşturulmaktadır. Tarihsel süreç dinin, çeşitli düzeylerde başka ideolojileri temellendirmek için kullanıldığını göstermektedir. Dinin verdiği mesajın yıpratılmadan iyilik yönünde kullanılması, normal olmaktadır. Din insanlara, karşılıklarına çıkan sorunlarda hangi yöntemin takip edileceği ve hangi ahlaki ilkelere uyulması gerektiği konusunda yol gösterici olmaktadır. Toplumda sorun olarak görülen şey, iktidar kavgasında ve sosyal hareketlerde Allah rızasının önemsenmeyerek dinin başka amaçlar için kullanılıp araçsallaştırılması olmaktadır. Dinin araçsallaşmasını eleştiren bireylerin hepsinin, başka bir araçsallaştırmanın eşliğinde durdukları da bir gerçek olmaktadır. Dinin bir araç olarak kullanılması, yalnızca günümüzde geçerli siyasal bir davranış şekli olmamaktadır. Tarihin birçok döneminde din, amaca ulaşmak için araç olarak kullanılmaktadır.

“Araçsallaştırmanın ilk adımı, dinin inanç kurallarının içerikleri boşaltılarak mevcut düzene uygun hale getirilmesidir.”¹⁵ Ortaya çıkan bu durum, hangi amaç için uygulanırsa uygulansın sonuç değişmemektedir. Dinin yaşamda egemen olması ve araç olarak kullanılması arasındaki ince çizgiyi yalnızca ahlak ve niyetin belirlediği ifade edilmektedir. Dinin araç olarak kullanılması ve hayata hakim olması düşüncesi, dine ait olanla hareket etmektedir. İfade edilen bu düşüncelerden biri Allah rızasını, diğeri ise dünyalık için amaç edinmektedir. Kişiler tarafından din ve dine ait değerlerin çıkar sağlamak amacıyla kullanılması, durumun vehametini ortaya koymaktadır. Dinin araçsallaştırması, aslında dinin özüne de çok büyük zararlar vermekte ve dine yapılmış en büyük kötülük olarak nitelendirilmektedir. Yöneticilerin halkın kendilerine uymaları için dini kullandıkları ifade edilmekle birlikte kendilerine itaat etmelerinin, dinin bir emri ve gereği olduğunu savunmaktadırlar. İfade edilen bu anlayışın oluşmasında, din adamlarının ortaya koyduğu fikirlerin de etkisinin bulunduğu söylenebilir.

“Dini değerleri araçsallaştıran; siyaset, kurumların iktidarlarını, kendilerini, yaptıklarını ve yapacaklarını yasallaştırmak için dine başvurmaları, dini bir araç olarak kullanmalarının ahlaki anlamda iyi bir şey yapıldığını göstermemektedir.”¹⁶ Ortaya çıkan bir olgu, durum vb.nin meşru olması, ahlaki olarak da iyi olduğu anlamına gelmemektedir. Yasallaşmış olan bir durumun, ahlaki anlamda kötü olabileceği söylenebilir. Dinin, devlet veya siyaset için araçsallaştırılabildiği söylenebilir. Hükümetler, devletler ve hatta en diktatör yöneticiler dahi görevlerini sürdürebilmek

¹⁵ Yılmaz, a.g.e.

¹⁶ Okumuş, a.g.e., s .177.

için dini araç olarak kullanmaktadırlar. Dinin bu şekilde araç olarak kullanılmasında sosyal konumu itibari ile en iyi meşrulaştırma aracı olması büyük önem taşımaktadır. Dinin, belli kurum ya da gruplar tarafından araçsallaştırılması, kısa dönemde o grup veya kurumlara fayda sağlayabilir. Grupların ya da kurumların yaptığı araçsallaştırma, uzun dönemde hem dinin temel kurallarına zarar vermekte hem de zamanla dinin bozulmasına ve çatışma ortamı oluşturmasına neden olmaktadır.

1.2. İSLAMCILIĞIN GELİŞİMİ

1.2.1. İslamcılık Kavramı

“İslamcılık; ibadet, ahlak, siyaset, İslami inanç, felsefe ve eğitim görüşü ile yeniden bir bütün olarak hayata hakim kılma arzusunu tanımlanmaktadır.”¹⁷ İslamcılık, İslam toplumlarını karşılaştıkları her türlü sömürden kurtarmak ve bir araya gelmelerini sağlamak amacıyla yönelik bir mefkure de olmaktadır. Fikri, ilmi ve siyasi çalışmaların teklif ve çözümlerinin bütününden oluşan bir hareket olarak ifade etmek de mümkün olabilir.

“İslam’ın temel referans kaynaklarından hareket eden İslamcılık, yeni kavramı adı altında yeni bir insan, siyaset, dünya tasavvuru ve toplumu ile bunlara bağlı olarak evrensel bir İslam Birliği’nin oluşturulmasını hedefler.”¹⁸ İslamcılığın ahlaki, ekonomik, entelektüel, devletlerarası, toplumsal ve politik bir hareket olduğundan da bahsedilmektedir. İslamcılık akımı, İslam’ın yeniden hayat bularak emir ve hükümlerinin uygulanmasını, aynı zamanda dünyanın toplumsal ve tarihsel durumunun İslam dinine göre yeniden yapılandırılmasını amaçlamaktadır. Modern bir akım olarak bilinen İslamcılığın, modernliğe bir cevap ve meydan okuma şeklinde de hayatımızda yer edindiği ifade edilmektedir.

“Müslümanları ve İslam’ı inceleyen Avrupalı bilim adamları, yaptıkları incelemelerle İslamcılığın tanımını yapmaktadırlar.”¹⁹ Kitle iletişiminin gerçekleştiği, eğitimin batıdaki gibi sınıfsal farklılaşmanın ortaya çıkmamasına rağmen

¹⁷ Mehmet Hanefi Bostan, "Said Halim Paşa: Hayatı ve Fikirleri", *Yeni Hafta Dergisi*, 1992, 25-46, s. 32.

¹⁸ Ali Bulaç ve Yasin Aktay, "İslamcılık", <https://serdargunes.files.wordpress.com/2014/08/ali-bulac-mc3bcmtazer-tc3bcrc3b6ne-ve-yasin-aktayin-islamcilik-tartismalari.pdf>, (Erişim Tarihi:12.06.2017).

¹⁹ Mümtaz Er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2011, ss. 36-37.

yaygınlaştığı, okur-yazar oranının arttığı, aydın zümresinin doğduğu kültür ortamında dönüşüme uğrayan İslam fikrinin, İslamcılık olduğunu ifade etmektedirler.

“İslamcılık fikrinin bir ideoloji haline gelmesi 19. yüzyılın sonlarında olmuştur. Tanzimat Fermanı'yla resmî olarak başlayan Batılılaşma hareketine ve Batıcı yazarların İslamiyet aleyhine yazmış oldukları yazılara bir tepki olarak ortaya çıkmıştır.”²⁰ 19. yüzyıla kadar Osmanlı Dönemi'nde uygulanan kanunlarda ve kurulan kurumlarda, İslami temeller esas alınmaktadır. İslamcılık akımının temsilcilerinin; M. Akif Ersoy, Ahmed Naim, Said Halim Paşa ve Abdülhak Bağdadi olduğu bilinmektedir. Akımın temsilcilerinin, İslamcılık akımına bağlı olarak pek çok yayınları bulunmaktadır. Yayınlarının; Sırat-ı Müstakim daha sonrasında Sebilürreşad, Beyanü'l Hak, Livai İslam, Volkan vb. dergiler olduğu ifade edilmektedir.

1.2.2. İslamcılığın Tarihsel Gelişimi (Geleneksel İslamcılık)

“İslamcılık akımı, geleneksel İslam toplumunun şartlarının olgunlaşma aşamasındayken Batılı bir düşünce tarzı olan ideoloji ile temasa geçilme sürecinde ortaya çıkmıştır.”²¹ İslamcılık, İslami değerlerin benimsenmesini amaç edinmekte ve İslami düşüncedeki aydınların ideolojisi olarak da karşımıza çıkmaktadır. Batı'daki ideolojilerle etkileşime geçilmesi ile geleneksel İslam değerlerinin birleşmesi sonucunda İslamcılık; İslam'ın, ideolojik yapı içinde sistemli bir şekil alması ile oluşturulan düşünce sistemi olarak da tanımlanabilir.”²²

İslamcılık, farklı ideoloji ve fikirlerle etkileşim içinde olmaktan kaçınmamaktadır. İslamcılığı diğer ideolojilerden ayıran en önemli özellik, Batı ile düşünce temasında her konuda İslamiyet'in ve Kur'an ile sünnetin temel kabul edilmesi olmaktadır.”²³ Akım, diğer fikir ve ideolojileri kendi bakış açısı değerlendirmekle birlikte esas anlayışlarına uymayan görüşlerin değeri olmadığını vurgulamaktadır.

“İslamcılık; 19. yüzyılla başlayan İslam düşüncesini, bir bütün olarak hayatın her alanına hakim kılmak, Müslümanları sömürülmeye karşı birlikte hareket etmeye sevk etmek, İslam dünyasını birleştirmek için çağın modern sistemlerini dini değerlerle yorumlayan fikri ve siyasi bir düşünce sistemi olmaktadır.”²⁴ İslamcılık fikrinin

²⁰ Ercüment Kuran, "Siyasî İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu", *İslami Araştırmalar Dergisi*, 1993, Cilt: 7 Sayı: 1, 85-106, s. 96.

²¹ Türköne, a.g.e., s. 36.

²² Türköne, a.g.e., s. 29.

²³ Mümtaz Er Türköne, "Cemalettin Afgani Meselesi", *Bilgi ve Hikmet Dergisi*, 1993, Sayı: 2, 75-96, s. 91.

²⁴ Türköne, a.g.e., s. 32.

doğması, İttihad-ı İslam düşüncesine dayandırılmaktadır. Küçük Kaynarca Antlaşmasının ortaya çıkardığı siyasi ve coğrafi tablo, Müslüman coğrafyasının içinde bulunduğu genel durum vb. gibi olayları ifade eden düşünce sistemine, İttihadı İslam denilmektedir. İslamcılık fikrinin, iki temel faaliyet üzerine inşa edildiği söylenebilir. Birincisinin, Müslümanların siyasi birliği düşüncesi yani İttihad-ı İslam olduğu bilinmektedir. İkincisinin ise çağı yakalamayı, tecdidi yenilenmeyi, ekonomi, eğitim, hukuk ve sanat gibi alanlarda ilerlemeyi ifade ettiği söylenebilir.

1.2.3. Geleneksel ve Siyasal İslam

“Geleneksel İslam anlayışında devlet çok önemlidir, devlet çökerse millet de, din de yok olur. O yüzden bu devletin bir şekilde kurtarılması, yeniden ayağa kaldırılması gerekiyordu.”²⁵ Geleneksel İslamcı anlayışın, Osmanlı'nın son dönemlerinde Türkiye'de bulunan; Batıcılık, Türkçülük, Osmanlıcılık ve Siyasal İslamcılık gibi akımlarının arayışlarına yön veren bir düşünce sistemi olduğu da ifade edilmektedir. Siyasal İslam kavramı, devletin yönetim yapısında İslami öğelerin bulunması olarak tanımlanabilir. İslam dinini merkeze alan devlet yönetimlerindeki anlayış, sadece teokratik bir yönetim olduğunu ifade etmemektedir. Demokratik ülkelerin yönetim sistemlerinde de İslami öğelerin varlığından bahsedilebilir. Günümüzde Siyasal İslam, siyasi yaşamın merkezinde yer almaktadır. Ortaya çıktığı günden bu yana siyasal İslam anlayışı, gelişme gösterdiği süre boyunca ülkemizin ekonomik ve sosyo-kültürel durumlarından da etkilenmektedir. Siyasal İslam'ın içinde bulunduğu bu etkilenme süreci, onun hem sosyal hem de siyasi hayatını da etkisi altına almaktadır.

Geleneksel İslamcılığın, toplumun açıklanmasına yönelik yapmış olduğu taraflı savunmalar ideolojik olarak görülmekte ve geleneksel İslamcılık, toplumdaki olumsuzlukları yapay gerilimler olarak değerlendirmektedir. Geçmiş, hal ve geleceği bir bütün olarak gören geleneksel İslamcılık anlayışıyla toplumlarda çatışma unsuru olarak görülen gerilimler, kendiliğinden yok olmaktadır.”²⁶

“Türk muhafazakârlığının karşısına çıkarılabilecek olan oluşumun, kuşkusuz Siyasal İslamcılık olacağı düşünülmektedir.”²⁷ Cumhuriyetle siyasal İslamcılık

²⁵ Hacı Hasan Saf, “Türkiye'de Yükselen Siyasal İslam'ın Postmodern Nedenleri”, *Karadeniz Teknik Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 2016, Cilt: 3, Sayı: 12, 104-119, s. 108.

²⁶ Süleyman Seyfi Ögün, “Türk Muhafazakarlığının Açık İklimleri Üzerine”, *Doğu-Batı Dergisi*, 1998, Sayı: 3, 77-84, s. 75.

²⁷ Ahmet Çiğdem, *Taşra Epîği: Türk İdeolojileri ve İslamcılık*, Birikim Yayınları, İstanbul, 2001, s. 58.

arasındaki ilişki, Geleneksel İslamcılıkla modernitenin arasında bulunan ilişkiyle aynı yapıya sahip olmaktadır. Siyasal İslamcılık, bir cumhuriyet ideolojisi olmakla birlikte kendi varlığını da bu süreçte oluşturduğu söylenebilir. Fransız İhtilalı'na gerici bir tepki veren Geleneksel İslamcılıkta olduğu gibi Siyasal İslamcılık aydınları da Cumhuriyetle bir hesaplaşma yoluna gitmemişlerdir.

1.2.4. İslamcılığın Siyasallaşması (Siyasal İslam)

“İslamcılığın siyasallaşma düşüncesi, II. Abdülhamit döneminde benimsenmeye başlamıştır. Öte yandan bu, İttihat ve Terakki siyasetini de etkileyen bir düşünce sistemidir.”²⁸ Osmanlı'nın meşruiyet zemininin aranması çalışmalarına yanıt vermek amacıyla siyasal İslam'ın, zamanla panislamist bir düşünceye doğru kaydığı söylenebilir. 2. Abdülhamit zamanında siyasal İslam düşüncesinin, iç ve dış politikada etkili olabilecek bir araç konumuna getirilmeye çalışıldığı ifade edilmektedir. İç politika uygulamalarında, Araplara yakınlık gösterildiği ve hilafetin üstün bir değer olarak görülmesi için çaba sarf edildiği söylenebilir. Dış politikada ise Arap ülkeleri ile hacca değer verildiği, Hicaz demiryolu için planlanan projenin uygulamasına geçildiği ve mülki amirlerin maaşlarına zam yapıldığı ifade edilmektedir. İslamcılık, ideolojik ve siyasal bir hareket olarak postmodernizmle pek çok noktada birleşmekte, ancak pek çok noktada da karşı karşıya gelmektedir. Modernizmin eleştirisinin yapılması noktasında postmodernizm ve İslamcılık anlayışı, ortak bir paydada birleşmektedirler. İslamcılık, modernizme karşı yapmış olduğu eleştirileri ile karşıt bir modernleşme kültürünü ortaya koymak istememektedir. Modernizme karşı yaptığı eleştirilerinde İslamcılık, bu nedenle ahlaki yozlaşma ya da maddecilik kavramları üzerinde durmakla birlikte buna karşı alternatif bir siyasal ve toplumsal proje de ortaya atmaktadır.

“19. yüzyıl boyunca Osmanlı aydınları farklı platformlarda yer alarak, bunalımı atlatmak için çözüm yolları aramışlardır.”²⁹ Aydınların basında, birbirlerine zıt görüşleriyle ciddi çekişme ve tartışma içine girdikleri de söylenebilir. Ortaya attıkları düşünceleriyle de zaman zaman devlet idarecilerine etkilemekte ya da yönetim mekanizmasında görev alarak fikirlerini uygulama fırsatı bulmaktadırlar. Osmanlı'da bu anlamda yapılan ilk ciddi ıslahat programının, devlet eliyle 1839'da ilan edilen Tanzimat Fermanı olduğu ifade edilmektedir. Yapılan bu teşebbüs, Osmanlı'nın Avrupa'nın temsil ettiği medeniyet seviyesine ulaşmak istemesi ve imparatorluk

²⁸ İsmail Kara, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, Risale Yayınları, İstanbul, 1986, s. 94.

²⁹ Mehmet Saffet Sarıkaya, “Osmanlı Türkiye'sindeki İslamcılık Düşüncesine Genel Bir Bakış Arayışlar”, *İnsan Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 1999, Cilt: 1, Sayı: 1, 97-111, s. 104.

içerisinde bulunan halkları bir arada tutacak dayanışmanın sağlanmasını amaçlamaktadır.

“Tanzimat Fermanı’yla Osmanlı Devleti yeni bir değişimin ifadesi olarak yapılan düzenlemelerin şer-i şerife uygunluğunu savunmasına rağmen, bunu kamuoyuna anlatmakta zorlanmışır.”³⁰ 1850 Ticaret Kanunnamesi ve 1858’de Fransa’dan ithal edilen Ceza Kanunnamesinin, Ulul-Emrin yetkisine verilen örf ve tazir sahasına ait olduğu kabul görmektedir. Tanzimat Fermanı’yla birlikte İslam, siyasi bir muhalefet aracı olarak politik ve ideolojik bir söylem haline gelmektedir. Osmanlı devlet yöneticilerinin Avrupa’yı yakalamak için ortaya koydukları yenilenme hareketlerinin iyi anlaşılmasından ve halkın eğitim seviyesinden dolayı, İslamcılığın siyasallaştığı ifade edilmektedir. İslamcılığın tepkisel bir anlayışa dönüşerek, siyasi bir söylem ve simge haline geldiği söylenebilir.

“Bu söylemler, 1860’lı yıllardan itibaren giderek artan gazete yayıncılığıyla kamuoyuna sunulmuş, resmi ideolojiden farklı yeni siyasi söylemler dile getirilmeye başlanmıştır. Tercüman-ı Ahval, Muhbir, Basiret, İbret, Hürriyet, ‘Ulûm gibi gazeteler siyasi sürecin gelişmesine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Bu dönemdeki yazılarıyla dikkati çeken Ali Suavi (1878) ve Namık Kemal (1888) Siyasal İslamcı (Yeni Osmanlıcı) düşüncenin ilk temsilcileri olarak gösterilebilmektedir.”³¹

1.2.5. İslamcılık Akımını Tetikleyen Etmenler

“Geleneksel bilgi kaynaklarına dönülmesi ile birlikte devletin birliğinin sağlanmasını amaçlayan İslamcılık akımı, Batılılaşmaya ve Batı’ya karşı yapılan bir eleştiri olmaktadır.”³² İslamcılığın, geleneksel kaynaklara gönderme yapılmasıyla beraber İslam dininin yapmış olduğu yanlış uygulamaları da eleştiren bir reform hareketi de olduğu söylenebilir. İslamcılık, siyasal bir proje olmakla birlikte devleti, Batı’nın elinde bulundurduğu askeri teknolojisi ve bilimi ile güçlendirmeyi amaçlamaktadır. İslamcılık aynı zamanda, devleti tekrar düzenleyerek içte ve dışta kaybetmiş olduğu bütün saygınlığını geri kazandırmayı da amaçlamaktadır. Dinsel bir proje olarak ise İslamcılık, devleti yasallaştıran İslam dinini, Batılı kalkınma ve ilerleme kavramları ile İslami meşruiyetini sağlayacak biçimde tekrar yorumlamayı ve

³⁰ Taha Akyol, *Medine’den Lozan’a*, 1. Baskı, AD Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 30.

³¹ Sarıkaya, a.g.e., s. 3.

³² Zerrin Kurtoğlu, “Türkiye’de İslamcılık Düşüncesi ve Siyaset- Pozitivist Yönetim İdeolojisinin İslam’ın Siyasallaşmasına Katkısı”, *İslamcılık*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 202.

yenilemeyi de planlamaktadır. İslamcılık akımı, Batı'nın karşısında gerilemenin engellenmesi ve İslam aleminin eski gelişmiş dönemlerine dönebilmesi açısından ortaya çıkarılmıştır.

“İslamcılık, 19 ve 20. Yüzyıl şartlarında dini ve siyasi düşünce akımı olarak ortaya çıkıp; İslamiyet ve Müslümanları yeni bir tecdid, ıslah, ihya hareketi içinde şuurlanmayı gaye edinen bir hareket olarak nitelenebilir.”³³ Çağdaş İslam düşüncesi, modern çağın ve sanayileşmenin de etkisiyle ortaya çıkan gelişmelerle birlikte yayılmaya başlamaktadır. İslamcılar, Müslüman halktan oluşan ülkelerde İslamiyet'i egemen kılarak İslam alemini, ortak düşünce ve duygular çerçevesinde birleştirmeyi amaçlamaktadırlar. İslamcılığı hazırlayan ve ortaya çıkmasını sağlayan pek çok etmen bulunmaktadır. İslamcılığı ortaya çıkaran etmenlerin en önemlisi, Osman Devleti'nin dağılma ile karşı karşıya olması olmaktadır. Parçalanma tehlikesi ile karşı karşıya olan Osmanlı'nın aydınları, birçok yeni arayışa yönelmiştir. Osmanlı aydınlarının aynı zamanda, Batı'ya benzer ideolojilerin de etkisi ile İslam'dan taviz vermeden toplumu bir arada tutmayı sağlayacak İslamcılık fikrinin doğmasına neden oldukları söylenebilir.

1.3. İSLAMCILIK FİKRİ DÖNEMİ İSLAM DÜNYASI

“İslamcılık anlayışını benimseyen aydınları belirli bir çerçeve içerisine alarak bu fikri belirli kişilere mal etmek mümkün olmamaktadır.”³⁴ Müslümanların farklı fikirlere sahip olması, doğal bir durum olmaktadır. Müslüman coğrafyalarda yaşayan halklar, farklı dönemlerde farklı düzeylerde zorluklar yaşadıkları yaşamaktadırlar. Yaşanan farklı yaşam ve sıkıntılar, farklı sorunları ve yeni çözüm önerilerini de beraberinde getirmektedir. İslam coğrafyasında bağımsızlık mücadelesi veren ülkelere rastlandığı gibi sömürgecilikten kurtulmak amacıyla mücadele veren ülkelere de rastlanmaktadır. İslam coğrafyasındaki ülkeler arasında tek istisna olarak, Osmanlı Devleti yer almaktadır. Osmanlı Devleti'nin istisna olarak ele alınmasındaki sebep, tek bağımsız İslam Devleti konumunda yer alması olmaktadır. Osmanlı Devleti'ndeki İslamcılık hareketlerinin, devletin parçalanmasını engellemek ve Avrupa Devletleri karşısında güçlü konuma getirmek amacıyla ortaya atıldığı ifade edilmektedir. Bu bölümde de İslam coğrafyasında yer alan bazı ülkelerin genel durumları incelenecektir.

³³ Tarık Zafer Tunaya, *İslamcılık Akımı*, Simavi Yayınları, İstanbul, 1991, s. 326.

³⁴ Davut Dursun, *Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din*, Beta Basım Yayın, İstanbul, 1992 s. 67.

1.3.1. İstanbul ve Anadolu

“2. Abdülhamit dini düşüncelerini sadece merkezden uzak eyaletlerde değil, her noktada ve her alanda kullanmak istemiştir. Bilhassa İstanbul ve Anadolu’daki faaliyetlere daha fazla itina göstermiştir.”³⁵ Dini kurumlara sağlanan imkânlar artırılarak, din adamlarının vaziyetlerinin iyileştirilmesi amaçlanmaktadır. Mevlevi, Halveti, Rukai ve Kadiri gibi tarikatlara alaka gösterilerek, toplum üzerinde saygınlıklarının artırılması da amaçlanmaktadır. Abdülhamit döneminde ayrıca; medrese, cami ve tekkelerden başka çeşme vb. yerlerin de onarımı yoluna gidildiğinden söz edilmektedir. 2. Abdülhamit’in, dini alanlar üzerinde yaptığı yenilikler sonucunda halk tarafından çok sevildiği ve desteklendiği ifade edilmektedir. Çalışma hayatında da ibadetlerin rahatça yapılabilmesi için mesai saatlerinin düzenlendiği ve bununla da çalışanların ibadete teşvik edilmesinin amaçlandığı söylenebilir. Abdülhamit döneminde ayrıca, ülke genelinde dini kitapların basımına özen gösterildiği ve İstanbul’un bazı mahallelerinde içki satışları da yasaklanmıştır. Birlik ve İslam düşüncesinin halka doğru şekilde aşılatabilmek için Osmanlı’nın merkezi konumunda olan İstanbul ve Anadolu’da yapılan uygulamalara daha çok özen gösterilmektedir.”³⁶

1.3.2. Hindistan ve Güneydoğu Asya

“Osmanlı Devleti’nin Güneydoğu Asya ile olan ilişkisi Kanuni döneminde Hint Okyanusuna düzenlenen seferlerle başlamış ve daha sonra yaşanan gelişmelerle bir süre devam etmiştir.”³⁷ 19. yüzyılda sömürgecilik ve işgal faaliyetleri, pek çok alanda kendini göstermektedir. İşgal ve sömürgecilik faaliyetleri Hindistan’ın; Singapur, Sumatra, Cava, Seylan ve Borneo gibi coğrafyalarında da etkilerini sürdürmektedir. Osmanlı Devleti’nden Batı’nın baskısı ve gücü karşısında yardım isteyen bölge Müslümanlarının, ilk dönemlerde istedikleri yardımı alamadıkları ifade edilmektedir. 2. Abdülhamit daha sonraki dönemlerde gelişmeleri yakından takip ederek, Müslüman halktan gelen yardım talebine olumlu yanıt vermiştir.

³⁵ Cezmi Eraslan, *Doğruları ve Yanlışlarıyla II. Abdülhamid*, Nesil Yayınları, İstanbul, 1996, s. 771.

³⁶ Azmi Özcan, İttihad-ı İslam, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 23, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2001, s. 472.

³⁷ Mahmut Akpınar, “Emperyalizmle Mücadelede İç Ve Dış Politikanın Bir Enstrümanı Olarak II. Abdülhamid’in İslam Birliği Siyaseti”, *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2012, Cilt: 36, Sayı: 2, 79-119, s. 103.

“Güneydoğu Asya'daki Müslümanlara ilişkilerini geliştirmekte kararlı olan Osmanlı yönetimi işe şehbender tayinleri ile başlamıştır.”³⁸ Müslüman halkın yoğunlukta olduğu bilinen Singapur'a yerel halkın içinden bir konsolosun seçildiği bilinmektedir. 2. Abdülhamit'in, Güneydoğu Asya'da önem verdiği bir diğer konu da bayram, doğum günü vb. özel günlerde karşılıklı tebrikleşmeye itina göstermesi olmaktadır. Osmanlı Devleti'ni bu bölgelerde temsil eden memur sınıfının, İslam'a aykırı şekilde davranmalarına müsaade edilmeyerek görevlerinden alındıkları ve yerlerine, İslami duyarlılığı yüksek olan memurların getirildiği ifade edilmektedir. Güneydoğu Asya'da yaşayan Müslüman halkın bilinçlenmesi adına, Kur'an-ı Kerim ile birlikte pek çok dini içerikli kitap da dağıtılmıştır.

“İngiltere'nin zengin bir coğrafyaya sahip olan Hindistan üzerindeki etkisi 19. yüzyılla birlikte artmış ve nüfuzu gün geçtikçe güçlenmiştir.”³⁹ Hindistan'da yer alan Babür Devleti'nin yıkılmasıyla birlikte hilafeti elinde bulunduran Osmanlı Devleti'ne karşı Hıristiyan bir devletin idaresine giren Müslümanların, ilgilerinin artarak bir gönül bağına dönüştüğü ifade edilmektedir. İngilizlerin, 1870'lerin sonlarına doğru Osmanlı politikalarının değişmeye başlaması üzerine 2. Abdülhamit'in Hindistan'da bulunan Müslümanlarla yakından ilgilenmeye başladığı söylenebilir. 2. Abdülhamit, eline geçen bu fırsatı en iyi şekilde değerlendirmekte tereddüt yaşamamaktadır. Hindistan'da yaşayan Müslümanların Osmanlı'ya verdikleri desteği ve gösterdikleri yakınlığı İngilizlere karşı kullanan Abdülhamit'in, ilk önce diplomatik kanalları tercih etmektedir. Padişah, Bombay'da kurduğu başkonsolosluğun yapmış olduğu çalışmalarla bölgedeki temsilciliklerini de arttırmayı amaçlamaktadır. Abdülhamit'in bu sayede bölgedeki faaliyetlerini ve Hindistan'da bulunan Müslüman halk üzerindeki etkinliğini de arttırmayı amaçlamaktadır. Osmanlı padişahının amacına yönelik olarak, Madras Karaçi ve Kolombo gibi önde gelen ticaret merkezlerinde fahri konsolosluklar açtığı söylenebilir.

"Seylan'ın Kolombo ve Gal şehirlerine ve Endonezya'daki Müslümanların haklarını korumada onlara yardımcı ve yol gösterici olmak için Cava Adası'nda şehbenderlik kurulmuştur.”⁴⁰ Kurulan bu konsolosluklar, bölgede yaşayan Müslüman halk ile temaslarda bulunarak halkın Müslümanların halifesinden beklentilerini, sıkıntı ve sorunlarını ortaya çıkarmayı amaçlamaktadırlar. Halkın isteklerini belirleme sürecinde Müslümanların maneviyatının artırılması ve halifeye bağlılıklarının da

³⁸ İsmail Hakkı Göksoy, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Devleti'nin Güneydoğu Asya Bölgesi İle İlişkileri, Devr-i Hamid, III*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011, s. 47.

³⁹ Akpınar, a.g.e., s. 103.

⁴⁰ Akpınar, a.g.e., s. 105.

sağlanması amaçlanmaktadır. Konsolosluklar için halkın ileri gelenlerinden kişilerin seçilmesi, halkın daha çok ilgi göstermesine ve bağlanmasına neden olmaktadır.

1.3.3. Uzakdoğu (Japonya ve Çin)

“1867 devriminden sonra büyük bir çıkış yapan Japonya ile Osmanlı Devleti'nin ilk münasebetleri Japon Dışişleri Bakanlığı Kâtibi Fukuchi Genichiro'nun 1871'de İstanbul'a gelmesiyle başlamıştır.”⁴¹ Genichiro'nun ziyaretinden yedi yıl sonra Japon savaş gemisi olduğu bilinen Seiki, Avrupa'ya yapmış olduğu seyahati sırasında İstanbul'u da ziyaret etmek istemektedir. Seiki'nin yapmış olduğu bu talep üzerine, iki ülke arasındaki ilişkilerin yeniden canlandırılması yolunda adım atıldığı söylenebilir⁴². Osmanlı ve Japonya arasında, 1896 yılında yapılması amaçlanan ticaret anlaşması için müzakereler başlamıştır. Osmanlı'nın, Japon yetkililerin istemiş oldukları bazı adli konulardaki taleplerini kabul etmemesi üzerine anlaşmanın sağlanamadığı ifade edilmektedir. Japonya ile ticaret anlaşmasının yapılamadığı ancak bir süre sonra konsoloslukları ilgilendiren bir anlaşmaya varıldığı ifade edilmektedir. Japonya'nın, Kore ve Mançurya bölgelerinde Rusya ile savaştığı ve Rusları büyük bir yenilgiye uğratarak bütün dünyanın dikkatini çektiği söylenebilir. Japonya'nın bu galibiyeti, Osmanlı hükümeti ve basını tarafından da büyük bir sevinç içinde karşılanmaktadır. Osmanlı'nın bu olayda büyük sevinç yaşamasının nedeni, 2. Abdülhamit'in Rusya'nın kuvvetlerinin pek çoğunu Uzak Doğu'ya göndermesinin, Karadeniz'deki savunma gücünü azaltacağını düşünmesi olmaktadır⁴³.

“Ertuğrul adlı Osmanlı firkateyni Asya'da bazı Müslüman kentlerini de ziyaret ederek Japonya'ya gidecekti. Gemi uğradığı limanlarda Müslüman halkın yoğun ilgisiyle karşılanmış, bazı Müslümanlar bağımsız Müslüman toprağı diye Ertuğrul gemisinde namaz kılmışlardır.”⁴⁴ Uğradıkları limanlarda Ertuğrul Firkateyni ve mürettebatının sevgi ve coşku ile karşılanması, 2. Abdülhamit'in uyguladığı politikalarının işe yaradığının kanıtı olarak değerlendirilebilir. Ertuğrul Firkateyni, 16 Eylül 1890 tarihinde dönüş seyahati sırasında tayfuna yakalanarak Kishu Kashinozaki Burnu'nda battığı ifade edilmektedir. Japonlar, kazaya maruz kalan yolcuları kurtarmak için çok çaba sarf etmektedirler. Osmanlı Devleti, yardım eden Japon haklarına şükranlarını sunarak onları ödüllendirmiştir. İki Japon savaş gemisiyle

⁴¹ Hee Soo Lee, *İslam ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması: Kore'de İslamiyet'in Yayılması ve Kültürel Tesirleri*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1988, s. 208.

⁴² Tadahisa Takahashi, “Türk-Japon Münasebetlerini Kısa Bir Bakış”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 1982, Sayı: 18, 124-148, s. 128.

⁴³ Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1995, s. 463.

⁴⁴ Akpınar, a.g.e., s. 108.

gazilerin daha sonra İstanbul'a getirildiği ve şehit yakınları için de yardım kampanyalarının düzenlendiği söylenebilir.

“Çin'e "1842 Nankin Antlaşmasıyla Batılı güçler tarafından nüfuz alanlarına bölünmüş ve sömürüye açılmıştır.”⁴⁵ Osmanlı Devleti de buna bağlı olarak hilafetin gücünü kullanarak, Avrupa'nın en büyük sömürge alanı olan Çin'den yararlanmayı amaçlamaktadır. Osmanlı'nın bu bağlamda, 19. yüzyılın sonlarından itibaren Çin hükümeti ile ilgilendiği söylenebilir. Çin'de Müslüman halkın milyonlarla tanımlanması ve halife adına da hutbe okutulması, Osmanlı'nın İslam Birliği düşüncesini tetikleyerek devleti bir beklenti içine soktuğu ifade edilmektedir. Çin hükümetinde, 20. yüzyılın ilk yıllarında Batı'daki güçlere karşı tepkiler meydana gelmeye başlamıştır. Kısa zamanda örgütlenen Çin halkının, sömürgeci devletlere karşı mücadeleler verdiği ve pek çok kanlı cinayete de yol açtığı ifade edilmektedir. Müslüman halkın da Çin'de gerçekleşen bu eylemlere katılmasından endişe duymakta olan Almanya'nın, Osmanlı halifesinden yardım talebinde bulunduğu da söylenebilir.

1.3.4. Arap Yarımadası (Basra, Hicaz ve Yemen)

“Müslümanların kutsal bölgesi Hicaz, doğunun fatihi Yavuz Sultan Selim döneminde Mercidabık ve Ridaniye seferleri sonucunda Osmanlı topraklarına dâhil edilmiştir.”⁴⁶ Osmanlı, kutsal şehirler olarak bilinen Mekke ve Medine'nin Hicaz bölgesinde yer almasından dolayı bu bölgeye ayrı bir ilgi duymaktadır. Gösterilen bu ilginin, devletin yönetiminin bozulmasından sonra ihmal edildiği söylenebilir. Devlet yönetiminin bozulmasından sonra, İngilizlerin faaliyette bulunmalarına neden olacak derecede siyasi boşluklar meydana gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin Hicaz bölgesinde yapmış olduğu düzenlemelerin arasında; asayişin sağlanması, güvenliğin artırılması ve hacıların gidiş gelişlerinin kolaylaştırılması yolunda önlemlerin alınması gibi pek çok olay yer almaktadır. Alınan önlemlerle; Rus, Fransız, İngiliz ve Hollandalıların, Hicaz'a gelen Müslüman hacılara yapacakları saldırılar önlenmektedir. Hicaz'da salgın ve bulaşıcı hastalıklara karşı karantina bölgeleri oluşturularak, Hicaz'a doktor ve eczacıların gönderilmesi planlanmaktadır.”⁴⁷

⁴⁵ Mahmut Akpınar, “Emperyalizmle Mücadelede İç Ve Dış Politikanın Bir Enstrümanı Olarak II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti”, *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2012, Cilt: 36, Sayı: 2, 79-119, s. 110.

⁴⁶ Akpınar, a.g.e., s. 92.

⁴⁷ Mehmed Şakir Bey, *Halife II. Abdülhamit'in Hac Siyaseti*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009, s. 83.

“2. Abdülhamit döneminde 1895 yılına değin pek düzenli olmasa da bazı önlemler alınmıştır”⁴⁸. Bölgede karışıklık ve huzursuzluk çıkarmayı amaçlayan İngilizlerin yaptıkları propagandalara karşı güvenlik en üst seviyede tutulmaya çalışılmaktadır. Sömürge altında bulunan ülkelerden gelen Müslümanlardan fazla ücret alınmamaya dikkat edilerek çok fakir olanlara da devletin yardımda bulunduğu ifade edilmektedir. Hicaz’da bulunan tarikat şeyhlerine ve kabile şeflerine aba, nişan, hilat, rütbe ve saatler ihsan edilerek devlete sıcak bakmalarının sağlanması amaçlanmaktadır.

“2. Abdülhamit’in faaliyetleri sadece bunlarla sınırlı değildi. Padişah, hacca ilgili düzenlemelerin yanı sıra Hicaz Demiryolu projesini gündeme getirmiştir.”⁴⁹ İslam Birliği siyaseti bünyesinde 2. Abdülhamit’in gerçekleştirdiği en önemli ve en dikkate değer çalışma olarak vasıflandırılan Hicaz Demiryolu projesinin, umulanın aksine çok kısa bir sürede sonuca kavuşturulduğu söylenmektedir. Projenin ortaya çıkarılma aşamasında; dini, askeri, ekonomik ve siyasi sebepler etkili olmaktadır. Hicaz Demiryolu hattının, tamamen yerli sermaye ve teknoloji ile inşa edildiği öne sürülmektedir. Yerli teknoloji ve sermaye için bütün Müslümanlardan bağış talep edilmekte ve bu talep de muazzam bir karşılık görmektedir.

“Hicaz Demiryolu Hattı’nın hizmete açılması, İslam dünyasında çok büyük bir coşkuya sebep olmaktadır.”⁵⁰ Dünyada çeşitli bölgelerde yaşayan Müslüman halkın telgraf, mektup ve hatta şiirler yoluyla padişaha şükranlarını sundukları ifade edilmektedir. Halkın da yararlanabileceği bu tarz hizmetlerin ortaya çıkarılması, yönetime bağlılığı sağlayarak minnettarlık duygusunun ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Ortaya çıkarılan hizmetler de yönetim ile halk arasındaki bağlılığın artmasını ve ilişkilerinin gelişmesini sağlamaktadır. İslam topraklarının büyük bir kısmı, Hicaz demiryolu vasıtası ile birbirine bağlanmaktadır. Bu başarı tüm Müslüman toplumlarda olumlu bir atmosferin oluşmasına katkı sağlayabilir. Devletlerde otorite boşluğu ve adaletsiz uygulamalar, dış devletlerin işine gelmektedir. Dış devletler, yaptıkları propaganda faaliyetleriyle devletlerin itibarını sarsmaya çalışmaktadırlar. İngilizler bu doğrultuda faaliyet göstermekte, 2. Abdülhamit’in devletin gücü ölçüsünce gerekli önlemleri almakta ve birçok alanda da başarılı olmaktadır.

⁴⁸ Eraslan, a.g.e., s. 339.

⁴⁹ Gökhan Çetinsaya, *İsmi Olup da Cismi Olmayan Kuvvet: II. Abdülhamit’in Pan-İslamizm Politikası Üzerine Bir Deneme, Osmanlı, VI*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s. 380.

⁵⁰ Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1995, s. 271.

1.3.5. Kuzey Afrika (Mısır, Tunus, Fas ve Trablusgarp)

“2. Abdülhamit İslam beldelerini tamamen yitirmemek ve Osmanlı'yla olan bağlarını yeniden tesis etmek ve daha güçlü hale getirmek için büyük gayret sarf etmiştir.”⁵¹ Osmanlı, hem Mısır'da tam anlamıyla devre dışı kalmamak hem de İngilizlerin Mısır'ın boşaltılması konusunda kamuoyunun oluşturulmasına önem vermektedir. 1892 yılında Tefik Paşa'nın yerine sadrazamlık görevine gelen Abbas Paşa'nın, Osmanlı idaresine daha samimi davrandığı ve Mısır'ı Osmanlı'ya yaklaştırmaya çalıştığı ifade edilmektedir. Trablusgarp'ta gerek Şazeli tarikatının gerekse Senusilerin de etkilerinin olduğu söylenebilir. Senusilerin lideri olarak bilinen El-Mehdi, halifeye saygı duyduğunu dile getirirse de bulunduğu bölgeye yönelik kişisel planları da bulunmaktadır.

“Bölgede statükoyu korumaya çalışan 2.Abdülhamit, El-Mehdi'nin çalışmalarından rahatsızlık duyduğu için bu bölgede de Şeyh Zafiri ile beraber hareket etmeyi uygun görmüştür Padişahın otoritesini güçlendirmek adına bölge için yaptığı reform ve düzenlemeler El-Mehdi ile aralarındaki soğukluğun sürmesinde etkili oldu.”⁵² Osmanlı, Medeniye tarikatı tarafından İstanbul'dan yürütülen faaliyetlerde, Müslüman dayanışmasını sağlamayı amaçlamaktadır. Medeniye tarikatıyla çok yakın ilişkiler içinde olan 2. Abdülhamit, İslam'ın varlığının önemini de düşünerek Sesunileri desteklemektedir. 2.Abdülhamit, İtalya ile yapılan mücadelelerde Sesunilere silah yardımında bulunmuştur. Kuzey Afrika'dan geriye kalan toprakların, Abdülhamit tahttan indirildikten sonra elde tutulamadığı söylenebilir.

1.3.6. Orta Asya

“2. Abdülhamit'in İslam Birliği politikasında ilgilendiği önemli bölgelerden birisi de Orta Asya'dır. Ancak buradaki faaliyetlerin çok basit kaldığı ortadadır.”⁵³ Türkistan'da din adamları ve yerel liderlerin aracılığıyla İslam Birliği düşüncesine dikkat çeken 2. Abdülhamit, İngiliz ve Rus baskısını hafifleterek onları tedirgin etmek istemektedir. İngiliz ve Rusları tedirgin etmek adına, Türkistan'dan gelen Müslüman hanedanlığının üyelerinin iyi bir şekilde ağırlandığı ve taleplerinin karşılanması için çaba sarf edildiği söylenebilir. Orta Asya'dan gelen hacılara manevi ya da maddi anlamda kolaylıklar sağlanarak, ülkeye gelen din ve ilim adamları en iyi şekilde ağırlanmıştır.

⁵¹ Hayrettin Yücesoy, *Senusilik Sufi Bir İhya Hareketi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1985, s. 152.

⁵² Eraslan, a.g.e., s. 114.

⁵³ Çetinsaya, a.g.e., s. 386.

“Rus yönetimi altında bulunan bazı Müslümanlar, Osmanlı'ya sığınmak istemektedirler.”⁵⁴ Osmanlı da kendine sığınmak isteyen bu Müslümanların haklarını ve mallarının güvenliğini sağlamak için hiçbir girişimden kaçınmamaktadır. Türkistan'dan gelen göçmenlerden çiftçilik kurmak isteyenlere; tohum, hayvan ve toprakların dağıtılmıştır. Osmanlı Devleti, kendine sığınan Müslümanlara elinden gelen desteği esirgememektedir. Osmanlı'nın din anlayışını ön planda tutarak gerçekleştirdiği siyasi yaklaşımlarının, uluslararası platformda belli bir zaman etkili olduğu ifade edilebilir.

⁵⁴ Alaaddin Yalçınkaya, *Sömürgecilik ve Panislamizm Işığında Türkistan 1856'dan Günümüze*, Timaş Yayınları İstanbul 1997, s. 183.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI'DA DİN VE SİYASET İLİŞKİSİ, ABDÜLMECİD DÖNEMİ, TANZİMAT VE ISLAHAT FERMANLARININ DİNE VE OSMANLI'YA ETKİLERİ İLE SULTAN ABDÜLAZİZ DÖNEMİ

2.1. OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA DİN VE SİYASET İLİŞKİSİ (1299-1922)

2.1.1. Osmanlı Kuruluş Dönemi Din ve Devlet İlişkileri (1299-1453)

“Osmanlı Devleti bir imparatorluk durumuna ulaşmasında en büyük payı gaza geleneğinin öncüsü durumdaki Alperenlere borçludur.”⁵⁵ Alperenler, Ahmet Yesevi'nin öğretisi ile birlikte Anadolu'daki uç beyliklere oradan da Balkanlara kadar olan kesimin hem İslamlaşması hem de Türkleşmesi açısından çok büyük bir rol üstlenmektedirler. İmparatorluğun mihenk taşı konumunda olan bu dervişler, beylerin de en büyük destekçisi olmaktadır. Alperenlerin yanında Türk beyliklerinin kuruluşunda etkili olan Sufi İslam anlayışı, Osmanlı'nın kuruluşunda da etkili olmaktadır. Osmanlı döneminde ayrıca, Babailerin ve Ahilerin etkisinin yoğun olduğu söylenebilir. Osmanlı'nın kurulma aşamasında kökleri atılırken, büyük oranda Ahi reislerinden ve Ahilikten yararlanılmıştır. Osman Bey'in kayın pederi olan Şeyh Edebalı'nın, Ahiliğin en büyük reislerden biri olduğu ifade edilmektedir. Osmanlı'nın kurulduğu yıllarda dini yapılarıdaki en önemli özelliğinin, dini yapıların kelimeler veya fıkıh üzerine değil de gaza ruhuna uygun olarak göçebe asabiyetine daha kolay cevap verebilen, ağırlıklı olarak ahlaki ve tasavvufi bir temele dayandırılmış olması olduğu söylenebilir.

“Fakat bir kanun devleti olma hüviyetini hiçbir zaman kaybetmeyen Osmanlı beyleri devlet geliştikçe ve merkezileştikçe İslam'ın fıkıhından, yani kanun alanından daha çok yararlanmayı uygun görmüşler ancak kontrolü de elden bırakmamışlardır.”⁵⁶ Osman Bey ve Orhan Gazi'nin Türkmen gelenekleri ile harmanladığı Sünnilik ile diğer dönemlerde işlenerek medrese kültürüyle meydana getirilen Sünnilik aynı olmamaktadır. Osmanlı Devleti'nin ilerleyen yıllarında Medrese İslamı, etkisini arttırmaktadır. Medrese İslamı'nın etkisini arttırmasından dolayı, Osmanlı'nın ilk başlarda sergiledikleri hoşgörülü yaklaşım, yerini daha kuralcı bir Ulema İslam anlayışına terk etmektedir. Yaklaşımlarında meydana gelen değişimlerin sebebinin de Osmanlı'nın, gelişen ve değişen olaylar karşısında dine bakış açısında meydana gelen farklılıklar olduğu söylenebilir. Merkezileşme süreci yaygınlaştıkça, fıkhi taraf daha ağır basmaktadır. Osmanlı Devleti'nin ilk yıllara nazaran Heterodoks

⁵⁵ Taha Akyol, *Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1999, s. 27.

⁵⁶ Ahmet Yaşar Ocak, *Türkler, Türkiye ve İslam*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 6.

İslam'ın etkilerinden uzaklaşması, devletin Türk geleneklerinden edinmiş olduğu hukuk ve kanun anlayışına verdiği önemden kaynaklanmaktadır. Heterodoks İslam anlayışının kural tanımayan ve mistik bir özellik taşıdığı ifade edilmektedir. Osmanlı'nın büyük önem verdiği kanun ve hukuk, Heterodoks İslam anlayışında çok fazla yer almamaktadır.

2.1.2. Fetret Dönemi Din ve Devlet İlişkileri (1402-1413)

“1402 Ankara Savaşı'nın sonuçları hem Osmanlı hem de Anadolu açısından yıkıcı olmuştur. Moğol İstilasası toplumun inanç sistemini temelden etkilemiş ve devlet otoritesiyle beraber milletin kendine olan inancıda dibe vurmuştur.”⁵⁷ Toplumun inanç sisteminin yerle bir olması ile birlikte toplum, dünyayla değil manayla ilgilendiği düşünülen mistik âlemde aranmak istemektedir. Toplumun; millet, dergah ve tekkelerde toplanarak oluşan bu olumsuzluğa çare aradıkları söylenebilir. Osmanlı Devleti'nde meydana gelen olumsuz şartlara rağmen veliler artış gösterse de devlet geleneğine olan bağlılık dolayısıyla medreselerin üstünlükleri korunmaya devam edilmektedir. Devlet geleneğine bağlı olan Osmanlı halkının bu bağlılığından dolayı devlet ile din arasındaki ilişkiler, Arap ve İran ülkelerindekinden çok daha farklı şekillenmektedir. Devlet ve din arasındaki ilişkilere bakıldığında, Şeyh Bedreddin olayı ile Osmanlı'daki merkezleşme hareketlerinin hız kazandığı söylenebilir. İmparatorluğun yapısında meydana gelen Şeyh Bedreddin olayı ile birlikte ortaya çıkan şehzadeler arasındaki mücadeleler, devletin koyulan kuralları tavizsiz uygulaması gerektiğini göstermektedir. Şeyh Bedreddin'in kitaplarının, Osmanlı medreselerinde okutulduğu ve öldürülme gerekçesinin de tamamen siyasi olduğu ifade edilmektedir. Heterodoks inançların da devlete meydana okuduğu düşüncesi, devlet yöneticileri tarafından kabul edilebilir bir durum olmamaktadır. Osmanlı Devleti geleceği için her şeyin yapabileceğini ifade etmekte ve hatta gerek örfi gerekse şer-i kanunlara bile aykırı davranmayı göze alabilirler.

“1402-1413 yılları arasında yaşanan Fetret Devri'nin, Yıldırım Beyazıt'ın oğulları arasında yaşanan üstünlük mücadeleleri ile geçtiği ifade edilmektedir.”⁵⁸ Kardeşler arasında gerçekleşen mücadelelerde; İsa Çelebi, Musa Çelebi, Çelebi Mehmet ve Emir Süleyman, bir anlamda buyruğu altında çalıştırdığı Müslümanların da karşı karşıya gelmelerine neden olmaktadır. Haneden içinde yaşanan

⁵⁷ Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s. 409.

⁵⁸ Eyüp Baş, “Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Din Kültürü ve Hayatı (Tarih Yazarı Neşri'nin Anlatılarına Göre)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, Cilt: 52, Sayı: 2, 55-84, ss. 64-65.

mücadelelerin tarihen sabit oldukları düşünülmeyle beraber hoş karşılanmayan ve istenmeyen bir durum olarak tarihte yer almaktadır.

2.1.3. Fatih Sultan Mehmet Dönemi Din ve Devlet İlişkileri (1451-1481)

“Fatih döneminin en belirgin özelliği bu döneme kadar İslam devletlerinde var olan din-devlet birlikteliğinden, dinin devlet kontrolü altına alındığı din-devlet özdeşliği haline gelmiş olmasıdır.”⁵⁹ Fatih Sultan Mehmet dini otorite olarak kabul edilen şeyhülislamı, Bizans’ta yer alan patriklik mertebesinin yapısına benzeterek kendine bağlamaktadır. Sultan, kendisini “Zıllullah fi’l arz” yani Allah’ın gölgesi olarak tanımlamakta ve bununla birlikte hükümdarlığın elinde bulundurduğu ilahi kaynağa dikkat çekmektedir. Devlet yapısında daha önce var olan devlet-din ikizliğinin, artık devletin kontrolünde bulunan Osmanlı İslamı’na dönüştüğü ifade edilmektedir. Devlet yapısında bulunan şeyhülislam, ilmiye sınıfının başında yer almasına rağmen Divan-ı Hümayun’da yer almamaktadır. Devlet yapısında bulunan nişancının, Divan-ı Hümayundaki varlığının önemi üzerinde durulmaktadır. Şer’i kanunlar için şeyhülislam yani müftü nasıl algılanıyorsa örfi kanunlar için de nişancı o şekilde algılanmaktadır. Örfi kanunlarda önemli bir yeri olan nişancı, bu sebeple Müft-İ Kanun ismiyle anılmaktadır. Örfi ve şer’i olarak ortaya çıkan kanunnamelerde en çok dikkati çeken, kardeş katlinin yasallaşması olmaktadır. I. Beyazıt’ın Kosova Savaşı’nın devam ettiği süreçte kardeşi Yakup’u ortaya çıkabilecek bir iç savaşı önlemek amacıyla vezirlerin de onayını alarak idam ettirmesi, bu duruma örnek olarak verilebilir. II. Murat’ın da kendisine karşı gelen devletlerle bir olan kardeşi Mustafa’yı yakalatarak idam ettirdiği ifade edilmektedir. Osmanlı Devleti’nde, Fatih dönemine kadar herhangi bir isyana kalkışmadan kardeş katlinin gerçekleşmediği söylenebilir. İlk olarak isyana kalkışmadan öldürülen şehzadenin, çocuk yaşta öldürülen Fatih’in kardeşi Ahmet’in olduğu bilinmektedir. Fatih çıkarmış olduğu kanunnamede kardeş katlini, “Karındaşların nizam-ı âlem için katl etmek münasibidir, ekser ulema dahi tecviz etmiştir.” şeklinde savunmaktadır. Fatih Sultan Mehmet, ortaya çıkardığı kanunların daha sonra iyileştirilebileceğini “Bu kadar ahval-ı saltanata nizam verildi, şimdiden sonra gelen evlad-ı kiramımda dahi ıslahına sa’y etsinler” sözleriyle ortaya koymakta ve bu açıklaması da onun hukuk görüşü açısından önemli olmaktadır. Fatih, her alanda devletin geliştirilmesinin gerekliliğini, kendisinden sonra devletin başına geçecek olan padişahlara vasiyet etmiştir.

⁵⁹ Eyüp Baş, “Osmanlı Devleti’nin Kuruluş Döneminde Din Kültürü ve Hayatı (Tarih Yazarı Neşri’nin Anlatılarına Göre)”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, Cilt: 52, Sayı: 2, 55-84, ss. 64-65.

2.1.4. Yavuz Sultan Selim Dönemi Din ve Devlet İlişkileri (1512-1520)

“Yavuz sultan Dönemi’nde “Devlet İslam’ı” ile “Ulema İslam’ı” devletin bekası için yeni bir tehdide karşı tam bir dayanışma içinde olmuştur.”⁶⁰ Devletin doğu sınırında yer alan İran’ın, Anadolu Türkmenlerini Şah İsmail’in tamamen Şiileştirdiği düşünülmekte ve devlet de buna karşılık olarak heterodoks gruplar üzerindeki baskısını arttırmaktadır. Osmanlı’nın ilk dönemlerinde ehl-i küfre karşı mücadeleler veren ve gazayla uğraşan devlete karşı Türk Beyliklerinin yapmış olduğu başkaldırıları da Müslümanları sırtından vurmaya ya da kafirlik olarak değerlendirilmektedir. Şah İsmail’in de yapmış olduğu telkinler, Türk Beyliklerinin yapmış olduğu başkaldırılarıyla aynı şekilde değerlendirilmektedir. Osmanlı’ya karşı pek çok araştırmacının yapmış olduğu yorumların aksine devletin yapmak istediğinin, Alevilik mezhebini ve buna inanan Müslümanları ezme olduğu düşünülmektedir. Devletin ortadan kaldırmak istediği, milleti için tehdit olarak algıladığı Şah İsmail ve kurmuş olduğu Safevi Devleti olmaktadır. Osmanlı, fethettiği yerlerin hiçbirinde zorla Müslümanlaştırma yoluna gitmemekte ve tehdit oluşturmadıkları sürece onları korumaktadır.

2.2. SULTAN ABDÜLMECİD DÖNEMİ, BATILILAŞMA HAREKETLERİ VE DİN ANLAYIŞI (1839-1861)

2.2.1. Abdülmecid Dönemi ve Osmanlı’nın Genel Durumu

“II. Mahmut’un Bezmialem kadın efendiden doğan oğludur.1823’te doğdu 16 yaşında padişah oldu. İyi bir eğitim görmüştü, babası onu Avrupalı prensler gibi yetiştirdi.”⁶¹ Osmanlı Devleti’nde Batılı dil bilen ilk padişahın da Abdülmecid olduğu vurgulanmaktadır. Abdülmecid, merhametli ve kibar olduğu kadar sefaya da düşkün biri olarak nitelendirilmektedir. Osmanlı’nın ilk dış borcunu, Abdülmecid döneminde meydana gelen Kırım Savaşı sırasında aldığı söylenmektedir. Abdülmecid’in, 1854 yılında kızı Fatma Sultan’ın düğünü için 2 milyona yakın altın harcaması ve 500 milyon altın harcayarak da Dolmabahçe Sarayı’nı yaptırmış olması, Abdülmecid’in devletin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılara rağmen tasarruf etmek için alınan tedbirlere uymadığını göstermektedir. Abdülmecid’in de 39 yaşındayken babası gibi veremden hayatını kaybettiğinden bahsedilmektedir. Abdülmecid’in tahtta olduğu süre boyunca pek çok ıslahatın yapıldığı, özellikle hukuk ve eğitim alanında yapılan ıslahatların da önemli olduğu vurgulanmaktadır. Osmanlı Devlet yapısının iki ayrı sınıftan oluştuğu ve bunların yönetenler ile yönetilenler sınıfı olduğu ifade edilmektedir. Yönetilen sınıfı

⁶⁰ Mehmet Fuad Köprülü, *İslam Medeniyet Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004, s. 144.

⁶¹ Roderic Davison, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform 1856-1876*, (Çeviren: Osman Akınhay), Papirüs Yayınları, İstanbul, 2006, s. 67.

yani reaya; zanaatkârlardan, köylülerden, tüccarlardan ve göçebe topluluklarından meydana gelmekte, aynı zamanda da üretimle uğraşarak devlete vergi vermektedirler. Devlet yapısında bulunan yönetenler ise üretim yapmamakta ve reayanın vermiş olduğu vergiden de muaf olmaktadır. Yöneten sınıfı, padişahın temsilcisi olma vasfıyla padişah ve kendileri adına vergi toplama yetkilerini kullanmaktadırlar. Yöneten sınıfı aynı zamanda, devletin her alanında yani mali, adli, idari alanlarda ve askeri örgütlenmenin sürekliliğini sağlamakla yükümlü olmaktadır.

2.2.2. Batılılaşma Hareketi

“Batılılaşma, yalnız günlük yaşamın değişimi değil, toplumsal sınıfı ve statüyü de belirleyen bir kavram dizini hâline gelmiştir.”⁶² Batılılaşmanın, sadece günlük hayatı değiştirmeyi amaçlamadığı söylenebilir. Batılılaşma aynı zamanda, toplumsal statüyü ve sınıfı da belirleyen kavramlar dizisi haline gelmektedir. Sanayileşme sürecine girmemiş olan Osmanlı'nın Batılılaşma çabalarının da toplumun tüm kesimlerine yayılmadığı, Batılılaşmanın yüzeysel kaldığı ve radikal bir değişimin yaşanmadığı söylenebilir. Osmanlı'da Batılılaşma, evlerin mimarisinden sokakların görüntüsüne kadar kentin fiziki çevresinde radikal değişimlere neden olmaktadır. Batılılaşmaya uğrayan kentlerde üst gelirli gruplar ve eğitilmiş genç bürokratlar da kendi aralarında farklı mekanları tercih etmektedirler.

“Batılılaşma çalışmalarına Tanzimat'ın ilanı ile hız verildiği görülmektedir.”⁶³ Tanzimat'ın ilan edilmesinde öncülük eden bireylerin, Batı'yı ve sömürü olayını tam olarak anlayamadıkları ileri sürülmektedir. Öncü kişiler, Batı'yı gelişigüzel algıladıkları ve kendi kültürlerinin de gelişmesine engel oldukları düşüncesi ile Yeni Osmanlılar tarafından eleştirilmektedirler. Yapılan eleştiriler, Islahat Fermanı'nın ilan edilmesi ile birlikte giderek artış göstermektedir. Batı tipi eğitim kurumlarının giderek ortaya çıkması ile birlikte kültürel alanda batılılaşma faaliyetleri de giderek kendini göstermektedir. Osmanlı Devleti'nin bölünmesine sebep olan nedenlerden birisinin, Tanzimatçıların okullarda Batı eğitim sistemini yaymak ve kültürel-toplumsal alanlarda eğitimin modernleşmesini sağlamak istemeleri olduğu ifade edilebilir. Osmanlı'da medreselerde geleneksel Osmanlı eğitimi alan kişiler ile Batı tipi eğitim alan kişiler arasında çatışmalar yaşanmaktadır.

⁶² Mehmet Şükrü Haniyeli, Batılılaşma, **Diyanet İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992, s. 148.

⁶³ Yusuf Akçura, “Emel”, **Türk Yurdu Dergisi**, 1912, Cilt: 2, Sayı: 16, 484-491, s. 487.

“Batılılaşma yolunda atılan adımların en önemli basamağı olduğu düşünölen askeri eğitimin Batılı bir tarza dönüştürölmesi düşöncesini, Batılı tarzda resim sanatının ortaya çıkmasına neden olmaktadır.”⁶⁴ 1793'te 3. Selim döneminde açılan Mühendishane-i Berr-i Hümayun ve Mühendishane-i Bahr-i Hümayun gibi askeri mühendislik okullarında, Fransa'da yer alan askeri okulların eğitimlerine benzer bir eğitim uygulanmaktadır. Batılılaşma hareketleri sonucunda ortaya çıkan Batılı tarzda resim yapan ilk Türk sanatçılarının da askeri okullarda okuyan öğrenciler olduğu bilinmektedir. Batılı tarzdaki bu askeri okullarda resim dersleri, daha çok askeri amaçlı verilmektedir. Okullarda; ışık-gölge ve perspektif gibi tekniklerle nesnelerin iki boyutlu yüzeylerde nasıl üçüncü boyut yanılması ile gösterileceğı de öğretilmektedir.

2.2.3. Batılılaşmanın Nedenleri

“Batılılaşmanın nedenleri, Batı ölkelerine göre geri kalmış ölkelerin; siyasî, sosyal, ekonomik, teknik, eğitim, hukuk vs. gibi alanlarda Batı seviyesine çıkmak için kullanılmaktadır.”⁶⁵ Batı'daki ölkelerin hukuk, sosyal vb. alanlarda üst düzeyde yer almalarından dolayı Batılılaşma; asrileşme, gelişme, yenileşme ve modernleşme gibi ifadelerle aynı anlamda kullanılmaktadır. Batılılaşma yolunda emek harcayan ölkelerdeki bazı aydınlar bu süreci, Batı'nın olduğu gibi alınması şeklinde algılamaktadır. Ölkelerde bulunan aydınların bazıları ise Batı'yı, Batı medeniyeti ve Batı kültürü şeklinde bir ayırmakta, Batı'nın sadece maddi yönünün alınmasının yeteceğini düşünmektedirler. Batılılaşma hareketleri Osmanlı yapısında ilk olarak; askeri, eğitim ve idari alanlarda kendini göstermekle birlikte diğer alanların bunları takip ettiği ifade edilmektedir. Tanzimat Fermanı ile Batılılaşma, hukuki-siyasi bir yapıya bürünmektedir. İslam dünyası ise Batı'da meydana gelen olayları, çok farklı şekilde bünyesine almaktadır. İslam aleminde, Abbasiler zamanında Yunancadan bazı eserlerin tercüme edilmesi için devletin destek vermediğı, hatta kimi zaman engellediğı bile söylenebilir. Osmanlı Devleti'nde ise İslam dünyasının tam aksine Batı'ya açılma girişimleri devlet desteğıyle gerçekleşmektedir. Tanzimat bu nedenle, “zamanımıza kadar devam edip gelen mecburi veya güdümlü dediğimiz değışmelerin başlangıcı” olarak tanımlanmaktadır. Tanzimat'ın, Cumhuriyet döneminde de Osmanlı'da olduğu gibi Batılı olma yolunda önderlik yaptığı ifade edilebilir.

⁶⁴ Aytöl Papila, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılılaşma Döneminde Resim Sanatının Ortaya Çıkışı ve Osmanlı Kimliğinin Resimsel Anlatımı”, *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 2008, Cilt: 1, Sayı: 1, s. 120.

⁶⁵ Pınar Artıkoğlu, “Batılılaşmanın Osmanlı Aile Yaşamındaki İzleri”, *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi*, Ankara, 2011, Cilt: 1, Volume: 1, 47-58, s. 53.

“1839 yılında yayımlanan Tanzimat Fermanı, Batılılaşmanın nedenlerine yeni bir boyut kazandırmaktadır. Batılılaşma, Tanzimat Fermanının yayımlanmasına kadar sadece Osmanlı'nın sorunu olmaktadır.”⁶⁶ 1839'dan sonra ise Batılılaşma, Avrupa'daki devletleri de ilgilendiren ve bu devletlerin de gerektiğinde girişimlerde buldukları bir süreçte doğru kaymaktadır. 1839 yılından sonra Tanzimat'ı izleyen 1856 Islahat Fermanı, 1877 1. Meşrutiyet ve 1908 2. Meşrutiyet, Osmanlı'da uygulanan reform hareketlerinin geçtiği aşamaları göstermektedir. Osmanlı bünyesinde yapılan bu reform hareketleriyle; devlet içyapısının demokratikleştirilmesi ve değiştirilmesi ile yıkılış sürecinin önüne geçilerek uluslararası arenada Avrupalıların desteğini almak amaçlanmaktadır. Osmanlı Devleti'nin tebaasına karşı bakış açısı “kul”dan, özgürlük ve hakları yasal olarak tanımlanmış olan “birey”e doğru dönüştürülmek için çaba harcanmaktadır. Osmanlı her ne kadar kuldan bireye doğru bir adım atılması için çabalasa da bu çaba, içyapıda yer alan geleneksel unsurlar tarafından engellenmektedir.

2.2.4. Abdülmecid Dönemi'nde Yapılan Yenilik Hareketleri

Abdülmecid'in 31. Osmanlı padişahı olduğu ifade edilebilir. Sultan Abdülmecid döneminde pek çok yenilik yapılarak Tanzimat ve Islahat Fermanları da ilan edilmiştir. Ülkemizde etkilerinin hala hissedildiği köklü reform hareketlerinin yapıldığı, Dolmabahçe Sarayı başta olmak üzere İstanbul ve ülkenin diğer bölgelerinde önemli tarihi eserlerin inşa edildiğinden bahsedilmektedir. Abdülmecid döneminde, Türkiye'nin Avrupa ile ilişkileri ve modernleşme açısından pek çok önemli gelişmenin ortaya çıktığı söylenebilir.”⁶⁷

“Abdülmecid Han, Fatih Sultan Mehmet döneminden bu yana kullanılmakta olan Topkapı Sarayı'nı bırakarak Dolmabahçe Sarayı'nı yaptırmıştır.”⁶⁸ Dolmabahçe Sarayı'nı yaptırması ile birlikte Abdülmecid, yeni ufuklar açan sultan olarak tanımlanmaktadır. Abdülmecid'in saltanat yıllarında, pek çok ilkler yaşanmaktadır. Abdülmecid döneminde; ilk banka, telgraf, Batı üsluplu saray, tiyatro, opera, kağıt para olan kaime-i mutebere, dış borçlanma, devlet yıllığı vb. gibi yeniliklerin yapıldığı ifade edilmektedir. Abdülmecid, hem olumlu hem de olumsuz anlamda ilklerin adamı olmaktadır. Osmanlı padişahları arasında ilk Avrupa nişanlarını takan ve fotoğrafını çektiren ilk padişah olma özelliğini de elinde bulundurmaktadır. Avrupa'da yetenekli

⁶⁶ Papila, a.g.e., s. 123.

⁶⁷ Köprülü, a.g.e., s. 156.

⁶⁸ Mahmut Sami Şimşek, “Yeniliklerin ve İlklerin Sultanı Abdülmecid Han”, Yeni Şafak Gazetesi, 20 Kasım 2011, <http://www.yenisafak.com/yenisafakpazar/yeniliklerin-ve-ilklerin-sultani-abdulmecid-han-352046> (Erişim Tarihi: 11.09.2017).

çocukların eğitim alabilmeleri amacıyla Sultan Abdülmecid, Paris'te Mekteb-i Osmani'yi açmıştır.

2.3. TANZİMAT VE ISLAHAT FERMALARININ DİN ÜZERİNE VE OSMANLI'YA ETKİLERİ (1839-1856)

2.3.1. Tanzimat Fermanı (3 Kasım 1839)

"Tanzimat Fermanı, 3 Kasım 1839 yılında ilan edilmiştir. Dönemin padişahı olan Sultan Abdülmecid fermanı imzalamış, Hariciye nazırı Koca Mustafa Reşit Paşa ise Topkapı Sarayı'nın, Gülhane parkında fermanı ilan etmiştir."⁶⁹ Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesi sırasında Gülhane Parkı'nda halkın yanı sıra pek çok Avrupalı devlet adamının da bulunduğu bahsedilmektedir. Ferman, Osmanlı tarihinde yer alan ilk demokratik anayasal süreç olma niteliğini göstermekte ve fermanın, çok büyük bir ilgi gördüğü de söylenmektedir. Tanzimat Fermanı, Gülhane Parkı'nda okunması sebebiyle Gülhane Hatt-ı şerif ve Tanzimat-ı Hayriye gibi pek çok isimle anılmaktadır. Tanzimat, geri kalan Osmanlı Devleti'ni tekrar ileri seviyelere taşımaya amaçlamakta ve fermanın en önemli özelliklerinden biri de halkın iradesiyle değil padişahın iradesi ile hazırlanması olmaktadır. 1839 yılında fermanın ilan edilmesi ile birlikte, pek çok alanda düzenlemeler yapılmıştır. Devlet yapısında yapılan değişikliklerin yanında, il yöneticisi olan valilerin görev ve yetkilerinde de değişiklikler yapıldığı ifade edilmektedir. Valilerin yetkilerinde kısıtlamalar yapılarak, mali işlere doğrudan karışmalarına izin verilmemektedir. Osmanlı'da, yeni yönetim anlayışının uygulanmaya başladığı eyaletlerde maliye işleri, vergi toplamakla yükümlü olan muhassıllara verilmektedir. Tanzimat'ın ilk başlarda belirli eyaletlerde uygulanmaya başlamasından dolayı da Muhassıllık Meclisleri kurulmaktadır.

17. yüzyıldan bu yana durdurulamayan gerileme aşamalarını takip eden tehlikeli safhada, devletin yeni ortaya çıkan sorunlarını çözmesi amacıyla hazırlanan Tanzimat Fermanı, yeni bir yenilik halkası olarak da ifade edilmektedir. Tanzimat Fermanı, daha önce ortaya çıkmış olan yenilik hareketlerine oranla daha başarılı kabul edilmekle birlikte, esaslı bir hareket ya da önlem olarak da görülmemektedir. Tanzimat Fermanı'nın aynı zamanda, bir inkılap olduğunun düşünülmemesi gerekmektedir⁷⁰.

⁶⁹ Selda Kılıç, "Tanzimat'ın İlanından 1864 Düzenlemesinin Uygulanmasına Kadar Geçen Dönemde Valilik Kurumu", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2009, Cilt: 28, Sayı: 45, 43-57, s. 44.

⁷⁰ Ahmet Hamit Öngünu, "Tanzimat ve Amillerine Umumi Bir Bakış", Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 36.

2.3.2. Tanzimat Fermanının Osmanlı'ya Etkileri

“Ferman, Fransız Devrimi'nin “İnsan ve Vatandaş Hakları Bildirgesi” örnek alınarak hazırlanmıştır.”⁷¹ Osmanlı devlet yapısında vatandaşlık haklarının ilk kez Tanzimat Fermanı ile belirtildiği de söylenebilir. Ferman, Hıristiyanların Osmanlı Devleti'ne karşı işbirliği yapmasını önlemek ve devleti Hıristiyan alemi ile birleştirmek amaçlarını gütmektedir. Batılı düşünürlerin Tanzimat Fermanının, toplumun ve devletin geri kalmışlığına neden olduğu düşünülen İslam'ın tesirinden kurtarmayı amaçladığını düşündükleri söylenebilir. Batıda yer alan bazı düşünürlerin de idari ve medeni açıdan Tanzimat'ın, Avrupa'ya karşı yenilişin onayı olduğunu ifade ettikleri söylenebilir.

“Osmanlı Devleti'nin mali yapısında; 1831'de Mısır valisi olan Mehmet Ali Paşa'nın çıkarmış olduğu isyan, 1838 yılında Osmanlı-İngiltere arasında imzalanan Balta Limanı Antlaşması ve 1839 yılında ilan edilen Tanzimat Fermanı ile yeni bir döneme girildiği söylenebilir.”⁷² Özellikle Balta Limanı Antlaşması ve Tanzimat Fermanı'nın ilan edilmesinden sonra ortaya çıkan olaylar, Osmanlı'nın mali yapısını daha derinden etkilemektedir. Avrupa'da uygulanmakta olan ticari yöntemlere uyum sağlanması için gümrük tarifeleri tamamıyla değiştirilerek yeni ticari bir anlayışın oluşturulması amacıyla yeni düzenlemelerin ortaya koyulduğu da ifade edilmektedir. Osmanlı yapısında uygulanan yeni düzenlemeler, yerli tüccarlardan çok yabancı tüccarların çıkarlarına daha çok uymaktadır. İmparatorluğun pazarlarında uygulanmaya başlayan ticari tekel, yabancı sermayedarların işine daha çok yaramaktadır.

“1838 yılında yapılan Ticaret Antlaşması ile birlikte İngiltere'ye tanınan imtiyazların benzerinin yakın tarihte Fransa'ya da tanındığı söylenebilir. Batılı devletlere verilen imtiyazların, İngiltere ve Fransa ile sınırlı kalmadığı, 1839-1846 yılları arasında Avrupa'daki diğer devletlere de aynı hakların tanınmasının kaçınılmaz olduğu vurgulanmaktadır.”⁷³ Diğer devletlere hakların tanınması, yabancı tüccarlarla işbirliği içinde olan gayrimüslim halkın da Osmanlı'nın iç ticaretinde önemli bir yer edinmesine neden olmaktadır. Osmanlı coğrafyasının, yabancı ürünler ve yabancı tüccarlar için adeta açık bir pazar haline ifade edilmektedir. Devlet yapısında

⁷¹ Edouard Philippe Engelhardt, *Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat*, (Çeviren: Örgen Uğurlu), Örgün Yayınları, İstanbul, 2006, s. 54.

⁷² Metin Hülagu, “Sultan II. Abdulhamid Dönemi ve Demiryolu Politikası (1876-1909)”, http://www.metinhulagu.com/images/dosyalar/20.120.302.112.500_0.pdf, s. 6 (Erişim Tarihi: 05.05.2016).

⁷³ Gökhan Çetinsoy, *II. Abdülhamit Döneminin İlk Yıllarında İslam Birliği Hareketi (1876-1878)*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1988, s. 67.

meydana gelen düzensizliklerden kısa süre sonra mali yapısı bozulan Osmanlı'nın ekonomik dengesi de bozularak dış ticaret açığı giderek artış göstermektedir. Dış ticaret açığının artması sonucu 1838 yılında Ticaret Antlaşmasını imzalayan Osmanlı, kredi alabilmek amacıyla Avrupalı bankerlerin kapılarını çalmaktadır. Kırım Savaşı'nın getirmiş olduğu problemler ile birlikte ilk dış borçlanmaya gidilerek, 1853 yılında Fransa ve İngiltere'den nakit temin edildiği söylenebilir. İlk dış borçlanmanın gerçekleşmesi ile birlikte diğer yıllarda da yeni borçlanmalara gidildiği ifade edilmektedir.

2.3.3. Islahat Fermanı'nın Yayımlanması (28 Şubat 1856)

“18 Şubat 1856'da Müslüman olmayan tebaanın haklarını korumak ve imtiyazlarını artırmak düşüncesiyle ilan edilen Islahât Fermânı, hükümlerinden de anlaşılacağı gibi İngiltere başta olmak üzere Avrupa devletlerinin uzun yıllar süren baskıları ve çabaları sonucu Bâb-ı Âlî'nin kabul etmek zorunda kaldığı bir ıslahât programıdır.”⁷⁴ Islahat Fermanı, Osmanlı'da daha önce ilan edilen ferman, takrir, adaletname vb. belgelerden ve Tanzimat Fermanı'ndan bile farklı bir yapıda bulunmaktadır. Devletin yapısında daha önce ilan edilen belge ve fermanların devletin iradesi ile yapıldığı bilinmekle beraber bu fermanın ortaya çıkması için pek çok dış ve iç sebebin olduğu ifade edilmektedir. 1853-1855 yılları arasında gerçekleşen Kırım Savaşı sonrasında 25 Şubat 1856 yılında toplandığı bilinen Paris Kongresi, Islahat Fermanı'nın ilan edilmesi için en temel sebeplerden biri olmaktadır. Kırım Savaşı'nın temel sebebinin ise, Rusya'nın başında olduğu diğer Avrupa devletlerinin Osmanlı üzerinde yürüttükleri politikalar ve Osmanlı'da bulunan azınlıkları alet olarak kullanmaları olmaktadır. Avrupa'daki durum Kırım Savaşı'ndan önce Osmanlı için pek de iç açıcı bulunmamaktadır. Avrupa'da Osmanlı topraklarının paylaşılması amacıyla farklı mihraklarla toplantıların yapıldığı da söylenebilir. Batı'da yer alan bazı devletler ise toprak bütünlüğünü koruyacak ve kendi çıkarları için hizmet edecek bir Osmanlı Devleti istemektedirler.

2.3.4. Tanzimat ve Islahat Fermanlarının Benzer ve Farklı Yönleri

“Gülhane Hatt-ı Hümayunu da Islahat Fermanı da Osmanlı İmparatorluğu'nun buhranlı devirler geçirdiği sıralarda hazırlanmıştır.”⁷⁵ Osmanlı ve Mısır arasındaki savaştan sonra Tanzimat Fermanı'nın, Kırım Savaşı'ndan sonra da Islahat

⁷⁴ Gazi Erdem, “Islahât Fermânı'na Yeniden Bir Bakış”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, Cilt: 51, Sayı: 1, 327-348, s. 334.

⁷⁵ Zafer Gölen, “Osmanlı Devletinde Islahat Hareketleri ve Tanzimat”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 1999, Sayı: 118, 109-111, s. 110.

Fermanı'nın kaleme alındığı ifade edilmektedir. Fermanların temel amacının, değişik alanlarda Batı'daki bazı kurum ve düşüncelerin benimsenmesi veya uyarlanmasını da içine alabilecek iç düzenleme önlemleri alınarak devletin yeniden canlanmasını sağlamak olmaktadır. Fermanların hazırlanmasında Batı'da yer alan devletlerin etkisinin olduğu yadsınamaz bir gerçek olmaktadır. Tanzimat Fermanı'nda inisiyatifin elden tamamen bırakılmaması, iki ferman arasındaki en önemli özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Tanzimat ve Islahat Fermanları, kanun ya da anayasa olma özelliği taşımamakla birlikte padişahın tebaası ile ilgili haklar üzerinde iyileştirmeler yapacağını belirttiği birer beyanname olmaktadır. Fermanlarda ayrıca can, mal, namus emniyetinin önemli derecede vurgulandığı görülmekte ve bu özelliklerin Islahat Fermanı'nda daha geniş yer aldığı ifade edilmektedir. Tanzimat ve Islahat Fermanlarının her ikisinin de kaynaşmış bir Osmanlı toplumu meydana getirmeyi amaçladıkları söylenebilir.

“1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanı, Türk halkına modernleşmek düşüncesi ile Batı'da yer alan devletler tarafından dayatılmakta olan birer anlaşma niteliğinde olmaktadır.”⁷⁶ Fermanlar, Türk Devleti'nin kendi yurttaşları ve ülkesi üzerindeki egemenlik haklarını kısıtlamayı ve aynı zamanda Avrupalıların yerli temsilcisi olduğu inanılan azınlık gruplara ayrıcalıklar verilmesi verilmesini hedeflemektedir. Fermanlarla verilen ayrıcalıklar, ilerleyen süreçlerde Türk kültürünü Hıristiyan kültürünün istilasına maruz bırakmaktadır. Tanzimat Fermanı'nın o dönemlerde ulusal Türk kültürünün ve ulusal teşkilatının bozulup dağılmasına neden olduğu düşünülmektedir.

2.4. SULTAN ABDÜLAZİZ DÖNEMİ (1861-1876)

2.4.1. Abdülaziz Döneminde Yapılan Islahatlar

“Padişah II. Mahmut'un Pertevniyal Valide Sultan'dan olan oğlu Sultan Abdülaziz, 25 Haziran 1861'de Sultan Abdülmecit'in ölümü üzerine Osmanlı tahtına çıktı.”⁷⁷ Osmanlı halkı da padişahın değişmesi konusunu memnuniyetle karşılamaktadır. Abdülaziz'in şehzade olduğu dönemlerde, Tanzimat ile birlikte ortaya çıkan Batılı yaşam tarzına karşı olduğu ifade edilmektedir. Abdülaziz'in batılı yaşam tarzına karşı olması da tutucu kesimlerin yeniden umutlanmasına neden olmaktadır. Sultan Abdülaziz'in, hükümeti yerinde bırakarak bir Hatt-ı Hümayun yayınladığı ifade edilmektedir. Yayınladığı Hatt-ı Hümayunda, halkın refahının sağlanması amacıyla

⁷⁶ Erol Güngör, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2010, ss. 90-91.

⁷⁷ Hüseyin Cevizoğlu, *Osmanlıda Çağrı Yakalama Çabaları*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2011, s. 124.

çıkarılan kanunları onaylamaktadır. Abdülaziz bu Hatt-ı Hümayun ile ayrıca, tasarruf edilmesine de boyun eğerek maliyenin düzene konulması gerektiğini, donanmaya ve orduya büyük önem verileceğinin sözünü de halkına vermektedir. Abdülaziz, halkına verdiği sözü tutarak ilk başta sarayda fazla maaş alan memurları işten çıkarmıştır. Sarayda gümüş, altın vb. değerli eşyaların kullanılmasını yasaklayarak, Hassa hazinesinin gelirlerinin üçte birinin de devletin hazinesine ekleneceğini duyurmaktadır. Rüşvet alan kişilerin ağır cezalara çarptırılmasını öngören padişah, siyasi mahkumlar için genel af ilan ettirmiştir.

2.4.2. Sultan Abdülaziz Döneminde Ortaya Çıkan Ekonomik Olaylar

“Sultan Abdülaziz tasarruf tedbirlerine önce kendi hane halkında ve sarayında uygulayarak bürokrasiye örnek olmaya çalışmıştır.”⁷⁸ Sultan, Hassa gelirlerinin üçte birinin devlet hazinesine eklenmesini öngörerek, devletin gelirlerinin artırılmasını sağlamayı amaçlamakta, sergilediği bu davranışlar ile de halkın gözünde itibarını ve sevgisini arttırmaktadır. Abdülaziz dönemi, devlet yönetiminin yeni bir düzene koyulmak istenmesi amacıyla yapılan çalışmaların çok yoğun olduğu bir dönem olarak kayıtlarda yer almaktadır. Tanzimat döneminin en önemli padişahlarının başında, Sultan Abdülaziz gelmektedir. Abdülaziz, tahtta kaldığı 16 yıl boyunca Osmanlı'nın pek çok alanında, Tanzimat'ın yeniliklerini hayata geçirmeye çalışmaktadır. Sultan Abdülaziz, Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ve Vilayet Nizamnameleri çıkararak, eğitimde ve vilayet yönetimlerinde radikal değişikliklere imza atmaktadır. Padişah, Osmanlı'nın hak ettiğini düşündüğü zenginliğe ve güce kavuşmasını istemektedir. Abdülaziz'in devletin, bunları yapabilecek mali yeterliliğinin bulunmamasından dolayı dış borçlanmaya giderek kamu harcamalarının karşılandığı ve devletin, içinde bulunduğu mali bunalımın daha da derin bir hal almasına neden olduğu söylenebilir.

2.4.3. Abdülaziz Döneminde Yaşanan Mali Bunalım

“Tanzimat'tan sonra devletin tekrar organize edilmesi kapsamında, yönetim ve kurum kültüründe hızlı bir değişim yaşanmaktadır.”⁷⁹ Osmanlı'nın Abdülaziz döneminde sanayisi, ekonomisi ile açık bir pazar haline geldiği, yeni finansal kaynakların bulunması ile de mali bunalımının arttığı ve devlet hazinesini iflasa sürüklendiği söylenebilir. Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyılda içinde bulunduğu mali

⁷⁸ H. Roderic Davison, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, (Çeviren: Osman Akınhay), Papirüs Yayınları, İstanbul, 2006, s. 35.

⁷⁹ Ebubekir Keklik, *Osmanlı Devleti'nde Sultan Abdülaziz Devri ve Anadolu Islahatları*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2009, s. 57.

bunalım sebebiyle ortaya çıkan ekonomik yetersizliklerin yanında, devletin merkez yapısında da meydana gelen güçsüzlükler, kriz ortamının derinleşmesine neden olmaktadır. Vergi gelirlerinin çoğunluğunu, merkez devletin zayıflamasını fırsat bilen taşradaki ayanlar ve diğer yerel güçlü kesimler el koymaktadır. 18. yüzyılın son yıllarından bu yana yapılan savaşların uzaması ya da sıklaşarak kaybedilmesi, savaş gelirlerinin hazineye girmemesine, toprak ve insan kaybına neden olmaktadır. Askeri alanda yapılan harcamaların artması ile tımar sisteminde meydana gelen bozukluklar, Osmanlı'nın hem askeri hem de ekonomik alanlarda zor zamanlar geçirmesine yol açmaktadır. Abdülaziz döneminde, verimli tarım arazilerinin de kaybedilmesi ile birlikte vergi ve üretim gelirlerinde de ciddi bir düşüş yaşanmaktadır. Rumeli'de kaybedilen topraklarda yaşayan halk, Anadolu'ya göç etmesi sonucu işsizlik oranlarında ciddi artışlar yaşanarak halkın fakirleşmesine de sebep olmaktadır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ABDÜLHAMİT, 2. MEŞRUTİYET DÖNEMİ

3.1. ABDÜLHAMİT DÖNEMİ İSLAMCILIK (1876-1909)

3.1.1. Mali Durum

“Osmanlı devletinin yönetiminde uygulanmaya çalışılan ıslahat hareketlerinin başarısızlıkla sonuçlanması, mevcut mali, idari, siyasi ve askeri durumu daha da içinden çıkılması zor bir hale getirmiştir.”⁸⁰ Osmanlı Devleti’nin, ekonomik anlamda kendini geliştiremediği ve dışa bağımlı hale geldiği bilinmektedir. Osmanlı’nın, dış ve iç siyasetinde tam istediği seviyeye gelemediği de söylenebilir. Osmanlı Devleti’nin maliyesinin tam anlamıyla iflasının gerçekleşmesi, devleti çok zor bir duruma sokmaktadır. Meydana gelen bu sıkıntıları aşmak için Osmanlı, zor olsa da genel tedbirlerin alınması amacıyla çaba göstermektedir. Ekonomik anlamda dışa bağımlı olan bir devletin bağımsız politikalar üretmesi çok zor olmaktadır.

3.1.2. Siyasi Durum

“Sultan Abdulhamid bir taraftan Balkan devletlerine karşı ılımlı davranarak onlarla iyi ilişkiler içerisinde olmayı sürdürmeye çalışırken, diğer taraftan ise Osmanlı ordusunu modern bir tarz üzere yeniden organize etmeye çalışmıştır.”⁸¹ Abdülhamit’in Balkan devletlerine karşı ılımlı tutum sergilemesine rağmen gerçekte bu devletlere karşı düşmanlık, rekabet vb. duygular beslemekte olduğu söylenebilir. Abdülhamit’in, iyi ilişkiler kurma arayışlarının politik birer esasa dayandırılması doğru olabilir. Osmanlı ordusunun yeniden teşkilatlandırılması arayışları, merkezi idarenin gücünü hissettirme arzusuna bağlı olarak gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. 2. Abdülhamit’in politik temellere dayandırılan uygulamalarında, Karadağ Prensi olan Nikola ile olan ilişkilerinin de gündeme getirilmesi gerekmektedir. Abdülhamit döneminin, dış devletlerin baskısının ve iç siyasetin yoğun olarak hissedildiği dönemlerden biri olduğu düşünülmektedir. Sultan 2. Abdülhamit’in sergilemiş olduğu sert ve baskıcı tutum, muhalefetlerin birleşerek birlikte hareket etmelerine yol açmaktadır. Abdülhamit’e karşı oluşturulan muhalefetin en örgütlü ve aktif yapıda olanının, İttihat ve Terakki Cemiyeti olduğu ifade edilmektedir. Dönemin baskıcı tutumuna karşı olan muhalefetler, Abdülhamit’in kurmuş olduğu yönetimi yıkmak amacıyla bu cemiyetin

⁸⁰ Tahsin Paşa, *Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, Sultan Abdülhamid*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1990, s. 121.

⁸¹ Nurşen Gürboğa vd., *Türk Siyasal Hayatı*, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir, 2013, s. 3.

kanatları altında toplanmaktadırlar. İttihat ve Terakki içinde her görüşten bireylerin bulunduğu, İslam Birliği yani İttihadı-ı İslam'ı savunan kişilerin dahi bu cemiyette yer aldığı söylenebilir.

3.1.3. Hürriyetin İlanı ve Seçimler

“İkinci meşruyet, 24 Temmuz 1908'de 2. Abdülhamit'in 1876 Kanuni Esasi'yi yürürlüğe koyması ile parlamento tekrar açılmıştır.”⁸² Abdülhamit döneminde yer alan bazı basın ve yazarlar yapılan bu harekete, Hürriyetin İlanı ismini vermektedirler. Meşruyeti savunanlar, Kanun-i Esasi'nin yeniden yürürlüğe girerek parlamentonun yeniden toplanması ile birlikte Osmanlı'nın çıkmazdan hemen kurtulacağını düşünmektedirler. Meşruyeti savunan bu kişiler aynı zamanda Osmanlı'nın uzun yıllar planladığı ıslahatlarının eyleme geçirileceğini ve aynı zamanda da politik ıslahatların da gerçekleşebileceğini düşünmektedirler. Meşrutiyetin ilanının üzerinden çok uzun zaman geçmeden meşrutiyetin savunucuları, genel durumun istedikleri gibi olmadığını farkına varmaktadırlar. Kapitülasyonlar ve yabancı devletlerin baskısının ağır gelmeye başlaması ile birlikte devlet yapısında hiçbir değişiklik meydana gelmeyerek her şey aynı şekilde kalmıştır.

3.1.4. Sosyal Durum

“1839 Tanzimat Fermanı ve 1856 Islahat Fermanları ile gayrimüslimlere sağlanan ayrıcalıklar fiili uygulamada, Müslümanlar aleyhine, Hıristiyan üstünlüğü şeklinde tecelli edince devletin Müslüman-Hıristiyan tebaası arasındaki uçurum giderek açılmıştır.”⁸³ Ayrıcalıkların bu şekilde kendini göstermesi, devlet bünyesinde yer alan Müslüman ve Hıristiyan halkı arasındaki uçurumun giderek artmasında neden olmaktadır. Osmanlı içinde bulunan gayrimüslimlerin, Osmanlı'nın sanayisini ve ticaretini ellerinde bulundurduğu bilinmektedir. 1838 yılında yapılan Balta Limanı Antlaşması ile gayrimüslimler, Batılı devletlerin Osmanlı yapısında yer alan ticari temsilcileri gibi girişimlerde bulunmaktadırlar. Uyguladıkları bu girişimler, gayrimüslimlerin hem maddi açıdan güçlenmelerini sağlamakta hem de milli ve dini duygularının da güçlenmesine neden olmaktadır. Gayrimüslim halkın bu denli güçlenmesinin yanında, Müslüman halkın sosyal ve siyasi düzeylerinin gittikçe gerilediği ifade edilmektedir. 2. Abdülhamit döneminde Müslüman halkın içinde bulunduğu durumun en gerçekçi halinin, Osmanlı'da yer alan yabancı konsolosların raporlarında yer aldığı söylenebilir. İngiltere'nin Trabzon Konsolosu olduğu bilinen

⁸² Tarık Zafer Tunaya, *Hürriyetin İlanı İkinci Meşrutiyet'in Siyasi Hayatına Bakışlar*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 41.

⁸³ Eraslan, a.g.e., s. 45.

Palgra'nın yazmış olduğu 1868 tarihli raporunda, Müslümanların başkentte dertlerini anlatabilecekleri kimsenin olmadığına vurgu yapılmaktadır. Raporda aynı zamanda imparatorluğun her alanına Hıristiyan tebaa yayılma göstermekte ve devlet yapısında yetkili yerlere başvurarak haklarını aramaktadırlar.

“19. yüzyılın getirmiş olduğu siyasal ortamda, sosyal refah anlayışının tüm dünyada değişmeye başladığı ifade edilmektedir.”⁸⁴ Batıyı da etkisi altına alan bu değişime, Osmanlı da ayak uydurmak zorunda kalmaktadır. Osmanlı Devleti'nde görülen bu değişimin gerekliliği, devletin yıkılış sürecine karşı son çare olmaktadır. 2. Abdülhamit'in, sosyal refahın kurumlaştırılması için yaptığı uygulamalar ve yeniliklerle sosyal yardım uygulamaları, Osmanlı tarihinde önemli bir yer edinmektedir. Osmanlı'da başlayan modernleşme süreci, merkezi devleti güçlendirerek devam etmektedir. Merkezileştirme yolunda izlenen politikalar yanında Avrupa'daki genel duruma uygun sosyal refah uygulamalarının da kurumsallaştırıldığı ifade edilebilir.

3.1.5. İttihad-ı İslam Düşüncesi (1877-1878)

“İttihad-ı İslamın Batı dillerindeki karşılığı 'Unity of İslam' veya 'İslamîci Union'; 'Unian İslamîque'; 'Vereinung des İslam' gibi farklı şekillerde ifade edilmektedir.”⁸⁵ Pan hareketlerinin hepsinin, Batı kökenli politik gelişmeler olduğundan söz edilmektedir. Osmanlı aydınları pan hareketlerinden etkilenerek yapmış oldukları ilk birleştirici pan hareketlerinde pan düşüncelerinde atıfta bulunmaya başlamışlardır. Osmanlı aydınları, pan kavramının yerine İttihat kavramını kullanmanın daha doğru olacağı düşüncesi ile İttihad-ı İslam kavramını kullanmaktadırlar. İslam Birliği anlamına gelen İttihad-ı İslam kavramının geçtiği bilinen ilkyazının, 1869 yılına ait olduğu ifade edilmektedir. Panislamizm ve İttihad-ı İslam kavramlarına hem Osmanlı topraklarında hem de Batı'da çıkarılarak yayınlanan pek çok gazete ya da dergide, bu kavramlarla ilgili haberler ve makaleler yer almaktadır.

“2. Abdülhamit devrinde İttihadı İslam düşüncesi, dışta ve içte büyük etkileri olan bir fikir hareketi halini almaktadır.”⁸⁶ Osmanlı Sultanının aynı zamanda halife olması İttihadı İslam yani İslam Birliği düşüncesinin en önemli dayanak noktasını meydana getirmektedir. Karpat, 2. Abdülhamit'in önem verdiği İslam Birliği kavramını, Osmanlı toprakları üzerinde bulunan Avrupa'nın emperyalist tutkularını dizginlemenin bir aracı

⁸⁴ Esra Demirci Akyol, “Sultan II. Abdülhamid Döneminde Sosyal Politika Uygulamaları”, *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 2013, Yıl: 13, Cilt: 7, Sayı: 31, 33-47, s. 36.

⁸⁵ Alma Wittlin, *Abdul Hamid*, John Lane the Badley Hiad, London, 1911, p. 147

⁸⁶ Karpat, a.g.e., s. 284.

olarak görmektedir. 2. Abdülhamit'in başka bir ifadeyle Müslümanları birleştirme, tek devlet ve bayrak haline getirme gibi düşüncesi bulunmamaktadır. Onun amacı, dış politikada Müslüman topluluklarla iyi ilişkiler kurarak iletişimi sağlamak, iç politikada ise Müslüman tebaayı kaynaştırarak onlar arasında birliği sağlamak olmaktadır."⁸⁷ İslam'ın birleştirici gücünü kullanan 2. Abdülhamit'in bu gücü kullanarak Osmanlı'yı dışta ve içte güçlü kılmak istediği söylenebilir.

"2. Abdülhamit döneminin sosyal ve siyasi koşulları göz önüne alındığında dünyanın pek çok bölgesinde yaşayan Müslümanların tek bayrak altında toplanması mümkün görülmemektedir."⁸⁸ Dünyada bulunan bütün Müslümanlar umudunu İstanbul'a bağlamaktadır. 2. Abdülhamit yanmış olduğu; "Dindaşlarımızın yaşadığı memleketlerin, büyük devletlerin elinde olması çok acıdır. Osmanlı Devleti'ne 20 milyon Müslüman katılmıştır. Buna rağmen Müslümanların gözü İstanbul'dadır. Düşmanlarımız maddi kuvvetimizi yıkmaya muvaffak olsalar dahi, manevi kudretimiz baki kalacaktır." açıklama ile birlikte Müslümanların tek bayrak altında toplanması hakkındaki düşüncelerini açıkça ortaya koymaktadır.

3.1.6. Eğitim Politikası

"II. Abdülhamid'in otuz üç yıl kaldığı padişahlık döneminde bayındırlık yanında eğitimin yayılmasını sağlayacak bazı tedbirlere de başvurulmuştur."⁸⁹ 2. Abdülhamit döneminde eğitim ve öğretim, eğitim kurumları arasında ve merkezîyetçi yapıya dayandırılan bir siyaset izlemektedir. Modern eğitim anlayışının Abdülhamit döneminde yerleşmesinden dolayı devlet, eğitim alanındaki vazifelerinin de farkına varmaktadır. Yeni açılan okullara maddi bakımdan destek çıkılması ve tekrar Darülfünun eğitime geçilmek istenmesi, Abdülhamit döneminde eğitim alanında yapılmak istenen faaliyetlerden birkaçı olmaktadır. Eğitim alanında yapılan yeniliklerin özellikle Anadolu ve Türklerin çoğunluğu oluşturduğu bölgelerde yoğunlaşması, bilinçlenmenin göstergeleri olarak ifade edilebilir. 2. Abdülhamit döneminde ayrıca yabancı ve azınlık okullarının az da olsa kontrol altına alınması ile birlikte bu okullara Türk öğretmenlerin atandığı söylenebilir.

"2. Abdülhamit döneminin, Tanzimat kararlarının da uygulandığı dönem olma özelliğini taşıdığı ifade edilmektedir."⁹⁰ Eğitim sistemi, 1869'da Maarif-i Umumiye

⁸⁷ Karpat, a.g.e., s. 285.

⁸⁸ Ali Vehbi, *Sultan Abdülhamit (Siyasî Hatıratım)*, Hareket Yayınları, İstanbul, 1974, s. 86.

⁸⁹ Yaşar Baytal, "Tanzimat ve II. Abdül Hamid Dönemi Eğitim Politikaları", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi OTAM*, 2000, Cilt: 11, Sayı: 11, s. 28.

⁹⁰ Baytal, a.g.e., s. 29.

Nizamnamesi ile modernleştirilmeye çalışılmakta ve bu sistemin düzene sokulması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. 1876 da ortaya çıkan Kanun-i Esasi ile birlikte eğitimle ilgili düzenleme gerekliliğinin tekrar gündeme geldiği söylenebilir. Maarif merkezi teşkilatının, II. Abdülhamit döneminde düzenlemeyle son şeklini aldığı söylenebilir. Maarif Nezareti bünyesinde böylece her öğretim derecesi için genel müdürlükler ve müfettişlikler oluşturularak her vilayet merkezinde birer maarif müdürlüğü ve meclisinin kurulduğu ifade edilmektedir. Kaza ve sancaklarda ise Maarif Meclisi şubeleri açılarak vilayetlerde müfettiş kadrolarının arttırıldığı da bilinmektedir. Maarif Nezareti bünyesinde ayrıca İdadi ve Rüştiye müdürlükleri de tesis edilmiştir. Kurulan bu teşkilat sayesinde ilköğretim, ortaöğretim ve öğretmen okullarının bu dönemde taşraya götürüldüğü söylenebilir. Maarif merkez teşkilatının temelleri, öğretim basamaklarına göre ayarlanarak 1879'da belirlenmektedir.

“Abdülhamit döneminde eğitimde önemli gelişmeler kaydedilerek birçok sanat ve meslek okulunun açıldığı ifade edilmektedir.”⁹¹ 2. Abdülhamit döneminde ortaya çıkan en önemli gelişmelerin başında eğitim alanı gelmektedir. Ortaokulların sayısının katlanarak arttığı, lise ve askeri okul sisteminin yaygınlaştığı ve birçok yeni yüksekokulun açılırken var olan okulların da geliştirildiği söylenebilir

3.1.7. Siyasi Politikalar

“Yeniçeri Ocağı'nın 2. Mahmut tarafından kaldırılmasından sonra, otokrat bir yönetim anlayışının varlığını sürdürdüğü ifade edilmektedir.”⁹² Otokrat yönetim anlayışı ile birlikte 2. Mahmut, Osmanlı'nın eski geleneklerinden olan örf ve hükümlerinde devletin iyiliği için otoritenin de ele alınması gerektiğini savunmaktadır. 2. Mahmut'un sahip olduğu otoritenin meşruiyetini, hiçbir zaman İslami kurallarda aramadığı söylenebilir. 2. Mahmut, otoritesinin meşruiyetini İslami kurallarda aramamasına rağmen yaptıklarının İslam'a uygun olduğu görüşünü ileri sürmektedir.

“2. Abdülhamit dönemi Devlet siyaseti genelde devletlerarası dengeye dayalı bir biçimde devam etmiştir.”⁹³ Abdülhamit'in hem yurt içinde hem de yurt dışında uygulamış olduğu politikalarında İslami değerlerin ön planda olduğu ifade edilmektedir. Abdülhamit'in aynı zamanda dış ve iç siyasette Halifelik makamının bütün olanaklarından yararlandığı da söylenebilir. Halifelik makamının, Batılı devletler

⁹¹ Erik Jan Zürcher, *Turkey (A Modern History)*, I.B. Tauris Press, London, 1994, p. 90.

⁹² Esra Atalı, 1905 Rus Devrimi ile 1908 Jön Türk Devrimi'nin Karşılaştırmalı İncelemesi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002, s. 101 (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**).

⁹³ Eraslan, a.g.e., s. 239.

tarafından ne kadar tedirgin edici olduğunun farkında olan 2. Abdülhamit bu makâmı, bir tehdit unsuru olarak kullanmaktan da çekinmemektedir. Abdülhamit, iç siyaseti uygularken İslamcı politikaları da uygulamaktan çekinmemektedir. Tarikat şeyhlerine ve tarikatlara 2. Abdülhamit döneminde değer verilerek halka ulaşmak amacıyla din adamlarından da yararlanılmaktadır. Abdülhamit döneminde dış temsilciliklere daha çok dindar kesimden kişiler gönderilerek dini yönü ağır basan yöneticiler daha çok görevlendirilmektedir.

3.1.8. Mali Politikalar

“Osmanlı Devleti, 1875 yılına gelindiğinde dış borçlarının faizini bile ödeyemeyecek duruma düşmüş ve mali iflasını ilan etmişti.”⁹⁴ 2. Abdülhamit, kendisinin geliştirmiş olduğu Osmanlı sisteminin daha çok mali konulara ağırlık verdiği ve bu sistemin bütünü kapsayan programını da 1879’un başlarından itibaren uygulamaya koyduğu ifade edilmektedir. Abdülhamit, ortaya çıkardığı bu programla birlikte devletin bütçesini denkleştirmek ve oluşan hazine açığını kapatmak için çaba sarf etmektedir. Merkezi açıdan yapılacak olan mali bir denetim için yeni düzenlemeler de Abdülhamit döneminde ortaya çıkarılmıştır. İlk başlarda, tasarruf yapılması yolunda önlemler alınarak memurların maaşlarında da azaltılma yoluna gidilmektedir. 2. Abdülhamit döneminde izlenen mali politikalarla birlikte, mali alanda reformların yapıldığı ve alınan dış borçların zamanında ödendiği söylenebilir. Devletin bu dönemde mali durumları elverdiğince yeni politikalar belirleyerek hareket ettiği ifade edilmektedir.

3.2. ABDÜLHAMİT DÖNEMİ FİKİR HAREKETLERİ (İDEOLOJİLER) scgl

3.2.1. İslamcılık Akımı

“İslamcılık akımı, dünya Müslümanlarını tek çatı altında ve Hilafet merkezi etrafında toplamak istiyorlardı. Bu sebeple değişik İslam toplumları ile bu dönemde irtibat kurulmuş ve Müslümanların önderi olarak halife (padişah) tanıtılmaya çalışılmıştır.”⁹⁵ Türkiye’deki dinin işlevlerinin tebarüz ettirilmesi, İslamcılığın gelişmesi ve doğuşundan daha fazla önem arz etmektedir. B. Lewis Osmanlı Devleti’nin dinsel yapısını, İmparatorluğun kuruluşundan çöküşüne kadar İslam’ın inancının ve gücünün ilerlemesine ya da savunmasına kendisini inandıran bir devlet olarak özetlemektedir. Osmanlılar, öncelikle İslami yönetimle altı asırdır Avrupa’nın büyük bir kısmına hakim

⁹⁴ Ercüment Kuran, Küçük Said Paşa, *İslam Ansiklopedisi (İA)*, Cilt: 10, İstanbul, 1967, s. 82.

⁹⁵ Şaban Sitem Bölükbaşı, *Türkiye ‘de İslam’ın Yeniden İnkişafı (1950-1960)*, Ankara, 1995, ss. 6-7.

olarak büyük oranda başarı elde ettikleri söylenebilir. Osmanlı diğer taraftan da Batının acımasız saldırılarını geciktirmek ya da durdurmak için Hıristiyan âlemiyle daima savaşarak kendilerini savunmaktadırlar. Asırlarca süren bu uzun mücadelelerin, Türk toplumu ve kuruluşları üzerinde büyük etki bıraktığı ifade edilmektedir. Devlet demek, Osmanlı için İslam'ın kendisi demek olduğu söylenebilir. İmparatorluğun topraklarının, Osmanlı vakayinamelerinde İslam toprakları; Hilafet ordusunun İslam'ın askerleri; dini liderin de Şeyhü'l-İslam olarak yazıldığından söz edilmektedir. Osmanlı halkı, kendini her zaman Müslüman olarak görmektedir. Osmanlı Devleti'nin adalet temeli üzerine kurulduğu ifade edilmekle birlikte din ve devlet ya da İslam ve siyasetin birbirinden ayrılmayan bir bütün olduğu üzerinde durulmaktadır. Osmanlı Devleti'nin dine dayalı bir yapıya sahip olamaması durumunda bu durum, İslam'ın özüne ters düşmektedir.

3.2.2. Osmanlılık Akımı

“Osmanlılık, padişahın gözetimi altında yaşayan milletlerin, din ve ırk farkına göre bakılmaksızın idari, dini, hukuki ve siyasi haklardan eşit faydalanmasıydı.”⁹⁶ Osmanlılık başka bir ifadeyle, Osmanlı Devleti'nin idaresi altında bulunan farklı etnik kökenleri bir arada bulundurmak şeklinde de tanımlanmaktadır. Osmanlı Devleti'ni meydana getirmek amacıyla bütün etnik kökenlerin içerisinde üst köken olarak seçilen düşünce hareketine de Osmanlılık ismi verilmektedir. İslamcılık düşüncesine tek eşdeğer ideolojinin, Osmanlılık ideolojisi olduğu söylenebilir. Osmanlılık, ilk siyasi doktrin olarak kabul edilmektedir. Osmanlılık düşüncesinin başarısızlıkla neticelenmesi ve diğer milletlerin de kendine has milliyetlerini öne çıkarmaları, Türkçülüğe ait düşüncelerin Osmanlı liderleri arasında ön plana çıkmasına neden olmaktadır. Osmanlılık düşüncesinin temel amacı, devletin bekası ve mevcut durumun devletin faydasına dönmesi için toplumsal uyumu sağlamak ve devleti kalkındırmak olmaktadır. İdeolojiler çağında Osmanlı Devleti'nin ilk siyasi ideolojisi olan Osmanlılık, bir devlet siyaseti tarzında Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadar değişik şekillerde varlığını korumuş, hatta genel olarak Cumhuriyet'e de intikal etmiştir.

3.2.3. Türkçülük Akımı

“Osmanlı Devleti'nde, her çeşit cemiyet kurmanın zorluğu üzerinde durulmaktadır. Milliyeti temel alan bir cemiyetin kurulmasına ise asla müsaade

⁹⁶ Mümtaz Er Türköne, *Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2011, s. 277.

edilmemektedir.”⁹⁷ Türk ve Müslüman olmayan kesimlerin milliyet temellerine dayalı edebi ve Hayri maskeler altında bulunan pek çok cemiyet bulunmaktadır. Türk milliyetçiliği hareketi, 1908 yılında gerçekleşen Osmanlı Devrimi’nden sonra daha çok derinleşerek genişlemiştir. Meşrutiyet döneminin, Türkçülüğün teşkilatlı yapıya bürünmesine ve Türk cemiyetlerinin kurulmasına olanak sağladığı söylenebilir.

Türkçülük akımının, dünyada bulunan bütün Türkleri kültür ve siyaset bakımından birleştirerek kaynaştırmayı amaçladığı ifade edilmektedir. Ülke dışında bulunan Türklerle de ilişkiler kesilmemekte, aynı kültürle harmanlanan Türklerin tek medeniyete sahip olması istenmektedir.”⁹⁸

Türkçülük akımının, ortaya çıkan diğer akımlardan daha geç ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Türkçülük akımı, Milli Mücadele’nin başarıya ulaştırılmasında ve Cumhuriyetin teşkilatlanmasında diğer akımlara nazaran geç ortaya çıkmasına rağmen önemli bir yer teşkil etmektedir. Türkçülük fikir akımının çıkmasına neden olan faktörler.”⁹⁹

- 1) Avrupa’da yaşayan Türklere uygulanan baskılar ve yapılan kışkırtmalar,
- 2) Osmanlı topraklarında yaşayan Hıristiyan halk arasında Batılı devletlerin istekleriyle de milliyetçilik hareketinin yayılarak ortaya çıkan isyanlar,
- 3) Avrupa’ya yabancı dil eğitimi için giden Türk aydınlarının, Avrupalıların Türklere yönelik çalışmalarından haberdar olmaları ve bu durumdan duymuş oldukları rahatsızlıklar,
- 4) Müslüman olmayan toplulukların Batılı devletlerin kışkırtmalarıyla Osmanlı devletinden kopmaya başlamaları,
- 5) Büyük ülkelerde yaşayan Hıristiyan halkın bağımsız ve özerkliğe kavuşması neticesinde bu ülkelerde yaşayan Müslüman halkın Anadolu’ya göç etmek zorunda kalmasına ve arkasından felaketlerin doğmasına neden olması şeklinde sıralanabilir.

“İttihat ve Terakki Cemiyeti bir siyasal teşkilât olarak Türkçülük akımını temel felsefe kabul ediyordu. Başlarında Ziya Gökalp olmak üzere önemli bir çekirdek aydın

⁹⁷ Yusuf Akçura, *Türkçülük-Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, İlgı Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2007, s. 208.

⁹⁸ Hüseyin Tuncer, *Türk Yurdu (1911-1931) Üzerine Bir İnceleme*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 497.

⁹⁹ Remzi Oğuz Arık, *Türk İnkılabı ve Milliyetçiliğimiz*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1981, s. 10.

kadro, bu akımın düşünce sistemini yaymaya çalışıyorlardı.”¹⁰⁰ Türkçülük akımını, İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde yer alan İsmail Gaspıralı'nın başlattığı bilinmekle birlikte Azerbaycan'dan kaynaklanan bu akımın yandaşlarının da olduğu söylenebilir. Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu ve Mehmet Emin gibi isimler, Türkçülük akımının önemli yandaşlarından birkaçı olmaktadır. 1911 yılında Türk Ocağı'nın kuruluşunu hızlandıran nedenlerden birinin de İttihat ve Terakki yönetiminde Türkçülük akımının gelişme göstermesi olduğu söylenebilir. Türkçülük akımının odak noktasını, Türk Ocağı'nın günümüze kadar gelen Türk Yurdu dergisi oluşturmaktadır. Türkçülük tarihine bakıldığı zaman siyasi bir tez olarak Türkçülüğün, ilk olarak Ahundzade ile sonrasında ise 1904'te Yusuf Akçura'nın yayımladığı Üç Tarz-ı Siyaset adlı eseri ile başlatıldığı söylenebilir.

3.2.4. Batıcılık Akımı

“Türk tarihi genel olarak değerlendirildiğinde Türklerin daima Batı yönünde hareket ettiği ve yüzünü sürekli batıya döndüğü görülmektedir.”¹⁰¹ Osmanlıların, XVI. yüzyılda büyük bir güce sahip olduklarından dolayı daha sonraları, eski gücünden ve ihtişamından çok şey kaybettiğinin farkına varamadıkları söylenebilir. Osmanlı Devleti'nin aynı zamanda Batı'nın hızla ilerlemesine ve gelişmesine önem vermediği de ifade edilmektedir. Osmanlı devlet yapısındaki bu bozulmanın Kanuni zamanında yapılan kanun-u kadimden ayrılmayla meydana geldiği ileri sürülmektedir. Kanun-u kadimin tekrardan kurulması durumunda ise, her şeyin yeniden düzeleceğine inanılmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu için Karlofça Antlaşması'nın bir geçiş noktası oluşturduğu söylenebilir. Karlofça Antlaşması sonucunda Osmanlı Devleti çok büyük toprak kayıpları vererek artık Batının gücünü kabul etmek zorunda kalmaktadır. Batılı yönde yapılan ıslahatlar da diğer ıslahatlar gibi düşmanın gücüne sahip olunmasına ve bu düşmanla başa çıkabilme esasına dayanmaktadır. Batı dünyasındaki gelişmeleri özellikle de teknoloji ve bilim alanında ortaya çıkan gelişmeleri, en ince detayına kadar anlayacak ve uygulayacak ne bilim adamı ne de bilimsel kurumlar Osmanlı'da yer almamaktadır. Tanzimat'tan sonra Batılı gibi yaşamayı heves eden Osmanlı aydınları ve üst gruplar, sadece taklitçilikten ileri gidememektedirler. Alt yapısı oluşturulmadan gelişi güzel yapılan batılı anlamdaki ıslahat hareketlerinin, sonuçsuz kaldığı ifade edilmektedir. Batılılaşma düşüncesi ciddi anlamda bir grup aydın tarafından ortaya atılan İçtihat Mecmuasının yayınlanmasıyla ortaya çıktığı belirtilmiştir. Batıcılar Dr. Ahmet Cevdet'in önderliğinde iki gruba bölünmüşler, bir grup

¹⁰⁰ Rıdvan Akın, “İkinci Meşrutiyet Türkçülüğünün İdeolojik ve Politik Boyutları”, *İstanbul Üniversitesi Dergisi*, 2003, Sayı: 3, 15-47, s. 26.

¹⁰¹ Tufan Gündüz, *Osmanlı Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012, s. 79.

bilim, teknik ve uygarlık alanlarında Batılılaşmayı savunurken; diğer bir grup ise, uygarlığın bir bütün olduğunu, böylelikle olumlu olumsuz tüm yönleriyle kabul edilmenin şart olduğunu savunmuştur.

3.2.5. Adem-i Merkeziyetçilik

“Adem-i merkeziyetçilikte, hükümet merkezince tayin edilip millî müdafaa, diplomasi, adalet ve sair işlere bakan memurların yanında, merkezî hiyerarşiye dâhil olmayan merciler vardır.”¹⁰² Makamlar, geçici olarak köy, kasaba ve şehir halkı tarafından seçilmekte, makamların seçmiş olduğu bir heyet tarafından tayin edilmekte ve birtakım yürütme kararlarının da bunlar tarafından alındığı ifade edilmektedir. Verilen yetkilerin onlara merkez tarafından verildiğinden ve geri alınması mümkün olmadığından da söz edilmektedir. Tarihe bakıldığında devletlerin, ilk etapta merkeziyetçilikle yönetildiği sonrasında adem-i merkeziyetçi bir yapıya sahip olduğu ve bunun ardından yeniden merkeziyetçi yapıya dönüldüğü ifade edilmektedir. Adem-i merkeziyetçiliğin ortaya çıkışının genellikle İlkçağdan Ortaçağa geçiş sürecinde gerçekleştiğinden bahsedilmektedir. Merkeziyetin eski nüfuzunu ve kudretini devam ettirememesinin nedeni olarak merkezi imparatorlukların yıkılması gösterilebilir. Adem-i merkeziyetçiliğin de etkisini sürdürdüğü Ortaçağ'da iktidarlık müessesesi, derebeyi ve kral arasında bir paylaşımına gidilmektedir.

3.3. İKİNCİ MEŞRUTİYET DÖNEMİ İSLAMCILIĞI VE 31 MART VAKASI (1908-1922)

3.3.1. İkinci Meşrutiyetin Önemi

“Meşrutiyetin ilanı ile İttihatçılar arzuladıkları düzene kavuşmuşlardı belki ama Akşin'in de kaydettiği gibi ittihatçılar o zamanın anlayışıyla tecrübesiz ve toy göründükleri için iktidarı bir an da ellerine alamadılar.”¹⁰³ İttihat ve Terakki cemiyetinin bu nedenle orduya bağlı bir gizli bir komite niteliği taşıdığı bilinmekle birlikte devlet yönetiminin de Said ve Kamil Paşa gibi Osmanlı Paşalarına bırakıldığından söz edilmektedir. İttihatçıların eski otoritesi ve ağırlığını yitirmiş olan Abdülhamid ile meydanın tekrar kendilerine kalacağını umut ederek yönetimi eski sahiplerine bırakmaktadırlar. Osmanlı'nın devlet yapısında bütün bunlar yaşanırken diğer taraftan İttihat ve Terakki Cemiyetinin, hangi paşaların idarede yer alacaklarını

¹⁰² Ekrem Buğra Ekinci, “Osmanlı İdaresinde Adem-i Merkeziyet ve İmtiyazlı Eyaletler”, http://www.ekrembugraekinci.com/pdfs/osmanli_idaresinde_ademi_merkeziyet_ve_imtiyazli_eyaletler.pdf, (Erişim Tarihi: 17.06.2017).

¹⁰³ A.L. Macfie, *Osmanlı'nın Son Yılları 1908-1923*, (Çeviren: Damla Acar ve Funda Soysal), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003, s. 50.

kararlaştırmaya ve bu paşaların ne yapıp ne yapmaması gerektiği konusunda talimat vermeğe çalıştıkları da ifade edilmektedir. Akşin, 1908-1913 yılları arasında cemiyetin, denetleme iktidarı olduğunu söylemektedir. İttihatçılar, Kanun-u Esasi'nin ilan edilmesi ile birlikte kendilerine yeni bir yol çizememelerinden dolayı idareyi eski rejimin deneyimli idarecilerine bırakmak zorunda kalmışlardır. İttihatçıların bu nedenle doğrudan iktidara el koyamadıkları söylenebilir. İktidarlığın yeniden ele geçirilmesi ile düzenin tekrardan bozulacağı endişesine kapılan İttihatçıların, bir süreliğine idareyi paşa ünvanına sahip üst düzey subay ve sivil memurlara bırakmaya karar verdikleri açıklanmaktadır. İttihatçılar bu olayların yanında Said Paşa başkanlığında kurulan devlete karşı da herhangi bir davranışta bulunmamaktadırlar.

3.3.2. İkinci Meşrutiyet Döneminde İslamcılığın Genel Durumu

“İslam'ın Türkiye coğrafyasında kurtuluşunu ve hilafet makamının esaretten kurtarılması olarak görmektedirler. Ancak Meşrutiyet İslamcılığının din ve devletin işleyişine ilişkin meşruiyet algısı, ikinci gruba taşınmıştır.”¹⁰⁴ Açıklaması yapılan bu özelliklerle birlikte bürokrasideki kadrolaşma üzerinden Sünni-Hanefi inancının özel mezhep olarak kabullenilmesine vurgu yapılmaktadır. Bürokrasinin kadrolaşmasının aynı zamanda şeriatın Osmanlılaştırılması veya dinin devletleştirilmesi, saygınlık ve diplomatik hareket alanı elde etmek için “geleneğin icadı” yöntemiyle halifelik müessesinin sağlamaştırılması, sosyal yardımlaşma veya eğitim gibi alanlarda İslami öğelerin ağırlık kazanmasıyla birlikte somut bir hal almaktadır. Bürokratik yapılanmadaki İslami kadrolaşmanın, II. Abdülhamit döneminde daha etkili olduğu ifade edilmektedir. Abdülhamit, tarikatların toplumsal hayattaki rollerinin farkında olarak bu tarikatlardan yararlanmayı da ihmal etmemektedir. 2. Abdülhamit'in aynı zamanda; Nakşibendi, Rıfai, Medenni, Kadiri, Halveti, Ticani ve Sazeli tarikatları ile de iyi ilişkiler içinde bulunmaktadır.

3.3.3. 31 Mart Vakası (13 Nisan 1909)

“13 Nisan 1909 sabahı Avcı Taburları'nın başını çektiği asker Ayasofya Meydanı'nı doldurmaya başlamış ve tarihe 31 Mart Vakası olarak geçecek olan olaylar zinciri başlamıştır.”¹⁰⁵ 31 Mart Vakasının tek başına değerlendirildiğinde, layıkıyla tanımının yapılamadığı söylenebilir. 31 Mart 1925'te ortaya çıkan olayın

¹⁰⁴ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 51.

¹⁰⁵ Ahmet Turan Alkan, “31 Mart Vakası ve Sonuçları”, http://www.ata.boun.edu.tr/faculty/NadirOzbek/Courses/HTR_311_2013/21_Alkan,%20Ahmet%20Turan_Ordu%20Siyaset%20Iiskisinin%20Tarihine%20Dair%20Bir%20Derkenar%2031%20Mart%20Vakasi%20ve%20Sonuclari.pdf, (Erişim Tarihi: 16.07.2017).

yıllarca biriken gerilimin boşalması olduğu, yeni gerilimlerin de doğmasına sebep olarak gđnđmđzde hala siyasi tartişmalarda zaman zaman gđnderme yapılan bir konu olarak ele alındığından sđz edilmektedir. 31 Mart olayının başlama sebeplerini, II. Abdđlhamit dđneminin içinde ve bu dđnemde Abdđlhamit'in yaptığı şalışmalarda gđrmek mđmkđn olmaktadır. II. Abdđlhamit, Meşrutiyet'i ilan edilmesi maksadıyla tahta şıkarılmıştır. Abdđlhamit'in sđzđnđ tutması ile birlikte 23 Aralık 1876'da Kanun-i Esasi'yi yđrđrlđđe koyduğu ifade edilmektedir. Yeni Osmanlıların bununla birlikte yđnetimdeki gđçleri, en đst seviyeye çıkmaktadır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

CUMHURİYET DÖNEMİ VE DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI

4.1. CUMHURİYET DÖNEMİ İSLAMCILIK HAREKETLERİ

4.1.1. Jön Türklerin Siyasi Söylemleri (1866-1923)

“Jön Türkler: Osmanlı Devleti içinde 19. yüzyılın ikinci yarısında Meşrutî bir temele dayalı bir sistem kurmak, Kanun-i Esasi ilanıyla da serbest seçimlere gitmek ve böylece oluşturulacak meclise, ülke geleceğini teslim etmek gibi fikirlerle yola çıkan, hedef olarak batı örnekliliğini seçen Osmanlı aydınlarının ortak adıdır.”¹⁰⁶ Jön Türklerin aynı zamanda, Batı’yı örnek alan Osmanlı aydınlarından meydana geldiği de ifade edilmektedir. Jön Türkler isminin, ilk olarak Mustafa Fazıl’ın yayınladığı bir arzda kullanıldığı, ancak sonradan Ali Suavi ve Namık Kemal tarafından Yeni Osmanlılar kavramının benimsendiği söylenmektedir. Birinci ve İkinci Meşrutiyet dönemlerinde yer alan bütün ihtilalciler için de Yeni Osmanlılar ismi kullanılmaktadır. Jön Türk hareketinin, Osmanlı’nın son dönemlerinde ortaya çıkan en önemli siyasal ve sosyal bir hareket olduğu ifade edilmektedir. Jön Türklerin, başlangıç ve kuruluş noktaları dolayısıyla ortaya çıkan belirtileri, farklı sonuçların ortaya çıkmasına neden olarak hem felaket hem de geleceği etkileyen bir kargaşa olarak nitelendirilmektedir.

“Jön-Türklük, Osmanlı Devleti’nde modern gereksinimlere göre değişiklik yapmak isteyen inkılapçıları veya ihtilalcileri kapsamaktadır.”¹⁰⁷ Jön Türkler, Siyasi ve fikri işlevlerini İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde bulunduğu ifade edilen ve özel ilkelere ile belli bir politik programa bağlı olarak sistematik faaliyetleri sürdüren kişiler olarak da tanımlanmaktadır. Amaçları, kuruluşları, yönetimi, cemiyetin teşekkül biçimleri, teşkilat içinde yer alan kişilerin kendi durumlarına göre rol almaları vb. kurallara dayandırılan bu hareketin, siyasi eylem ve 'muhalefet' düşüncesi bakımından önemli bir yere sahip olduğu söylenebilir.”¹⁰⁸ Jön Türklerin, kendilerine özgü bir yapılanma içine girdikleri ve politik yaşamda önemli etkiler oluşturdukları ifade edilmektedir. Osmanlı yapılanması içinde Jön Türkler, yenilikçilerin toplandığı bir hareket haline gelmişlerdir. İfade edilen bu hareket ayrıca muhalefetin ana merkezi konumunda bulunmaktadır.

4.1.2. İttihat Terakki Dönemi Siyasi İslam Söylemi (1889-1912)

¹⁰⁶ Kemal Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi*, Alfa Yayınları, İstanbul, 1996,

¹⁰⁷ Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye’de Siyasi Partiler*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988, s. 19.

¹⁰⁸ Tunaya, a.g.e., s. 45.

“İttihat ve Terakki 1908 devrimi ile II. Abdülhamit’e Meşrutiyet’i ikinci defa ilan ettirmiş, 1909’da ise 31 Mart Vak’asının hemen ardından Abdülhamid görevden tamamen uzaklaştırılmıştır.”¹⁰⁹ 2. Abdülhamit döneminin en önemli siyasi hareketlerinden biri olarak Pan-İslamcılık görülmekle beraber, İttihatçılarla birlikte bir dönem gerilemiş olsa da daha sonraları etki ve önemini devam ettirmektedir. İttihat ve Terakki içinde İslamı savunanlar da yer almakta, ancak gerçek İslamcı topluluğu, muhalifler oluşturmaktadır. Batıcılık ve Türkçülük akımları, İttihat ve Terakki’nin resmi ideolojisi olsa da İslam’dan gelen İslamcılık akımını da hiçbir zaman reddetmemektedirler. Modernist ve Batıcı olarak adlandırılan yenilikçi İslamcıların tam karşısında, muhafazakar İslamcıların yer aldığı söylenebilir. Modernistler, İslamı tamamen reddetmeyerek söylemlerini Kur’an’a dayandırmaya çalışmakta ve tarihi tecrübelerden de faydalanarak İslami gelenek ile Batı kültürü arasında bir sentez oluşturma çabası içine girmektedirler. Modernistler amaçlarını, gelişmekte olan bir kültürün var olmasına ve dünyanın da bundan büyük oranda etkilenmesi düşüncesine dayandırmaktadır. Muhafazakar kesim ise İslami değerlerine fazlasıyla bağlanarak, Batıcılıkla arasında herhangi bir sentezin olamayacağını savunmaktadır.

“Ahmet Rıza grubunun İttihat ve Terakki Cemiyetinin devletçi ve merkezîyetçi kanadını oluşturduğu bilinmekle birlikte 1908 darbesini gerçekleştirerek etkinliğini arttırdığı da söylenebilir.”¹¹⁰ Osmanlı’nın merkezîyetçi yönetim anlayışının, İttihat ve Terakki cemiyeti tarafından daha da köklü hale getirilerek kabul edildiği bilinmektedir. Osmanlı’nın merkezîyetçi anlayışının bir anlamda da İttihat ve Terakki gelenekselliğine dönüştüğü söylenebilir. Fransız Devrimi’nin önce Batı’da sonra da Rusya ve Osmanlı’nın içinde milliyetçilik akımlarını tetikleyerek İttihat ve Terakki’nin aynı zamanda milliyetçi bir çizgiye kaymasına da yol açtığı da ifade edilmektedir. Meşrutiyet, 23 Temmuz 1908 tarihinde ilan edilerek İstanbul’da 24 Temmuz tarihli Padişah iradesi ile resmîyete konulduğu söylenebilir. İttihat ve Terakki Cemiyeti, merkezlerinin gizlilikten çıktıktan sonra faaliyete geçmişlerdir. 1908 devriminin halktan temellenmediği ve bu nedenle de halka bir dönüşünün olmayacağı düşünülmektedir. Halkın 1908 devrimini büyük umut ve sevinçlerle karşıladığı ve halkın en büyük beklentisinin de o dönemin deyişle hürriyet yani özgürlüğün gelecek olması beklentisi olmaktadır. Sosyal düzeyin geriliği, siyasi yapının eksiklikleri ve yabancı baskısı, Meşrutiyet’in de muvaffak olamayacağı inancını kuvvetlendirmektedir. Gerçeklerle ideallerin bazen çeliştiğini söylemek mümkün olabilir. İstibdat’a karşı

¹⁰⁹ İhsan Sungu, *Tanzimat ve Yeni Osmanlılar*, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940, s. 79.

¹¹⁰ Tarık Zafer Tunaya, *Hürriyetin İlanı İkinci Meşrutiyet’in Siyasi Hayatına Bakışlar*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s. 45.

meydana gelen yapı, yönetime gelince bu doğrultuda bir anlayışa sarılmaktadır. Halka anlatılan özgürlük ve gelecek vaatlerinin, tersi uygulamalarla da hayal kırıklığı oluşturduğu ifade edilmektedir.

4.1.3. Birinci Dünya Savaşı Dönemi Siyasal İslam (1914-1918)

“I. Dünya Savaşı İttifak Devletleri ve İtilaf Devletleri arasında 1914-1918 yılları arasında gerçekleşti. Osmanlı İmparatorluğu'nun da dahil olduğu İttifak grubu savaşı kaybetti. Bu büyük savaş sonrasında dünyanın siyasal İslam haritası değişti.”¹¹¹ Savaşın etkili olduğu her coğrafyada, cephede ve cephe gerisinde yer alan insanların; hastalık, ölüm, açlık vb. problemlerle başa çıkmaya çalıştıkları söylenebilir. 1. Dünya Savaşı'na katılan Osmanlı'nın da maddi ve manevi bütün varlıklarını bu savaş için seferber ettiği ifade edilmektedir. Osmanlı bu savaş ile hem sivil hem de askeri vatandaşlarıyla bir sınava tabi tutulmaktadır. Osmanlı'da ekonominin de bozulması ile birlikte çözümlerin meydana geldiği ve savaşın etkili olduğu yıllarda temel tüketim ürünlerinin temin edilmesinin halk için imkansız bir hal aldığı da ifade edilebilir. 1. Dünya Savaşı'nın etkilerinin ve sonuçlarının savaşa katılan tarafların savaşçı güçleri bakımından değerlendirmeye alındığında 1. Dünya Savaşı, dünyanın o güne kadar yaşanmış en büyük savaşı olduğundan söz edilmektedir. Savaş ile birlikte dünyada yer alan savaş tarihi içinde yeni bir çağın başladığı, toplu savaş kavramının da hafızalarda yer edindiği söylenebilir. Osmanlı savaş süresince pek çok cephede savaşmıştır. Devlet aynı zamanda milyonlarca insanı savaş için askere aldığı ve birer savaşçı olarak da cephelere gönderdiği ifade edilmektedir.

“İslam dünyasının, I. Dünya Savaşı'ndan sonra en büyük desteğini kaybettiği görülmektedir.”¹¹² Avrupalıların amaçlarına ulaştıkları ve Osmanlı'yı parçaladıkları belirtilmekte ve aralarında yaptıkları gizli antlaşmaları yürürlüğe koymak için aceleci tavır sergilemektedirler. Kurtuluş Savaşı'nın kazanılması ile yeni bir Türk devleti kurulmuş, ancak İslam ülkeleri de hala sömürge ve işgal altında olmaya devam etmiştir. İslamcı ve Osmanlıcı tutumu, Müslümanlar arasında dini-millî kimliğin gelişmesi açısından önemli olmakta ve bağımsızlık düşüncesinin de meydana gelmesinde büyük bir katkısı bulunmaktadır. Osmanlı İmparatorluğunun dağılması ile birlikte İslam alemi de en önemli destekçisini kaybetmektedir. Müslüman toplulukların yaşadıkları kimlik sorununun yanında Osmanlı aydınlarının yapmış oldukları

¹¹¹ Alev Gözcü, “I. Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti'nin Gündelik Hayatından Kesitler”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 2016, Cilt: 8, Sayı: 32, 133-169, ss. 133-135.

¹¹² Abdünnasır Yiner, “Meşrutiyetten Cumhuriyete İslamcılık Düşüncesi”, **Köprü Dergisi**, 1997, Sayı: 59-60, 74-86, s. 75.

Osmanlılık ve İslamcılık siyasetlerinin de düşünsel anlamda olumlu bir etki yaptığı ifade edilebilir.

4.1.4. Milli Mücadele Döneminde Din ve Siyaset İlişkisi (1919-1923)

“Milli Mücadele yıllarında Mustafa Fehmi Efendi Ankara’da, Türkiye Büyük Millet Meclisi’ndedir.”¹¹³ Fehmi Efendi ve meclise üye olan diğer din adamlarının Milli Mücadele döneminde yapmış oldukları en önemli faaliyetlerinin, İstanbul-Ankara arasında gerçekleşen fetva savaşında üstlenmiş oldukları rol olduğu söylenebilir. Dini ve din unsurlarının, ister batıl ister hak ister doğulu isterse de batıda isterse de doğuda yer alsınlar, bireyleri harekete geçirmek amacıyla bütün ülkelerde kullanıldığı ifade edilmektedir. Belirtilen düşünce ile birlikte Milli Mücadele yıllarında başarılı olabilmek için; dini unsurlara, din adamlarına, dine ve dini duygulara önem verilerek başvurulmaktadır. Milli Mücadele yıllarında ayrıca dini değerler, birer basamak olarak da kullanılmaktadır. Dini öğeler ile dinin, askeri ve siyasi alanda kullanılmasından dolayı bu mücadeleye dini bir savaş ya da cihat ismini vermek doğru olmamaktadır. Milli mücadele döneminde dinin manevi gücünden, dinden, din adamlarından ve kutsal değerlerden büyük ölçüde faydalanılmaktadır. Dini faaliyetlerin de bu dönemde desteklenerek teşvik edildiği söylenebilir.

4.2. CUMHURİYET DÖNEMİ DEVLET, DİN VE TOPLUM İLİŞKİSİ

4.2.1. Cumhuriyetin İlanı (1923)

“25 Ekim 1923 günü aynı anda hem Başbakanlık hem de İçişleri Bakanlığı görevlerini yürüten Fethi Bey, İçişleri Bakanlığını bıraktığını açıkladı.”¹¹⁴ Boşalan iki koltuk için yapılan oylamaları, Mustafa Kemal’e muhalefet olan milletvekillerinin kazandığından söz edilmektedir. Meclisin İkinci Başkanlığına Rauf Bey’in, İçişleri Bakanlığı koltuğuna da Sabit Bey’in geçtiği söylenebilir. Meydana gelen durumdan hoşnutsuz olan Mustafa Kemal Atatürk, 26 Ekim 1923 yılında dönemin Başbakanı olan Fethi Bey’den, Erkan-ı Harbiye Umumiye Riyaseti Vekili olan Fevzi Paşa dışında bütün hükümetin istifa etmesini istemektedir. Mustafa Kemal Atatürk’ün bu hareketinin, yeni bir hükümet krizine neden olduğu ifade edilmektedir. Yeni oluşturulacak Bakanlar Kurulu’nun 29 Ekim günü seçileceği de duyurulmuştur. Cumhuriyeti ilan ederek işi kökünden çözmeyi amaçlayan Atatürk’ün, 28 Ekim 1923 gecesinde İsmet Paşa ve bazı kişilerle birlikte Çankaya’da yaptığı toplantıda “Yarın

¹¹³ Metin Hülagü, “Milli Mücadele Dönemi İslamcılık Politikası (1919–1923)”, http://www.metinhulagu.com/images/dosyalar/20120301002554_0.pdf, (Erişim Tarihi: 17.06.2017).

¹¹⁴ Nurettin Güz, “Cumhuriyetin İlanına Basının Bakışı”, *İletişim Fakültesi Dergisi*, 1999, Cilt: 1, Sayı: 1, 3-12, s. 7.

Cumhuriyeti ilan edeceğiz.” ifadesine yer verdiği söylenmektedir. 29 Ekim’de Halk Fırkası Meclis Grubu’nda, Bakanlar Kurulunun oluşturulması ile ilgili tartışmalar yaşandığı dile getirilmektedir. Atatürk, oluşan bu bunalımın Anayasanın değiştirilmesi ile ortadan kaldırılacağını savunmaktadır. Mustafa Kemal Atatürk, Anayasa değişikliği ile alakalı raporu kurulun onayına sunarak 29 Ekim 1923’te “Yaşasın Cumhuriyet” nidaları eşliğinde Cumhuriyet’in ilan etmiştir. İlanın ardından Cumhurbaşkanlığı seçimlerine katılan 158 milletvekilinin de oyları ile birlikte Gazi Mustafa Kemal, Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk Cumhurbaşkanı olmuştur.

4.2.2. Cumhuriyetin İlanı ile Ortaya Çıkan İslamcılık Hareketleri

“Cumhuriyet öncesi dönemde yani Milli mücadele döneminde İslamcılık ve İslam dini birleştirici bir ideoloji olarak benimsenmiştir. Aynı zamanda bu dönem Milli mücadelenin başarıya ulaşması adına İslam dininin araç olarak kullanıldığı bir dönemdir.”¹¹⁵ Milli Mücadele döneminin din unsuruna bakış açısını anlamak için Mustafa Kemal Atatürk’ün Balıkesir’de yer alan Paşa Camisi’ndeki konuşmasının irdelenmesi gerekmektedir. Milli Mücadele döneminin din anlayışını gösteren en önemli örneklerden birisi, 23 Nisan 1920 tarihinde kurulan Birinci Meclis olmaktadır. Birinci Meclis, halifelik makamının ve şeriatın korunmasını amaçlamaktadır. İslam, Cumhuriyet döneminde ilk olarak gelecek olan tepkileri azaltmak ve insanları daha kolay kontrol edebilmek amacıyla kullanılmaktadır. Cumhuriyet’in kurulmasından sonra işin iç yüzünün değiştiği, Atatürk ve mecliste yer alan muhalefetlerin de istekleri doğrultusunda yeni bir meclis açılmasına karar verildiği ifade edilmektedir. Yeni meclis kurulmasındaki amacı da eski meclisin Lozan Antlaşmasını onaylamayacak olmasına bağlamaktadırlar. M. Kemal Atatürk Lozan Antlaşması’nı kabul ettirmek amacıyla yeni bir meclis kurulması için 1923’te yeni bir seçime kalkışmış ve Birinci Meclis’te yer alan kişilerin de işine son vermiştir. Yapılan bu seçimden sonra, din olgusuna tamamen yüz çevrilmiş ve yeni reformlarla İslam dininden tamamen uzaklaşmıştır.

4.2.3. Birinci Meclis Dönemi ve Siyasal İslam Söylemi (1920-1923)

“Osmanlı Devletinden Türkiye Cumhuriyetine geçişte yer alan en önemli kurum, faaliyetine 23 Nisan 1920’de başlayan ve Nisan 1923’e kadar sürdüren Birinci

¹¹⁵ Mepa Haber Merkezi, “Cumhuriyet ve Geçiş Döneminde Din Algısı”, <http://www.mepanews.com/tarih/5592-cumhuriyet-e-gecis-doenemi-ve-cumhuriyet-doenemi-din-algisi.html>, (Erişim Tarihi: 21.07.2017).

TBMM'dir."¹¹⁶ 1. TBMM aynı zamanda Birinci Meclis ismiyle de anılmaktadır. Birinci Meclis'in devletin politikası haline gelen batılılaşma süreci, önemli bir aşamayı oluşturmakta ve aynı zamanda da ülkenin düşmanlar tarafından işgal edilmesine karşı verilen mücadelede önemli bir rol üstlenmektedir. Meclisin oturumlarında gruplar arası çekişme konularının, milletvekilleri arasında yaşanan kavgaların, çatışmaların hatta gündem maddelerinin ortaya çıkma sebeplerinin ve sonuçlarının bilinmesi, Cumhuriyet dönemindeki yasal, siyasal, ekonomik ve sosyal süreçlerin doğru algılanabilmesi açısından önem arz etmektedir. İfade edilen konuların önem arz etmesinin nedeni ise ilerleyen yıllarda ortaya çıkan siyasal, toplumsal, ekonomik ve sosyal hadiselerin köklerinin Birinci Meclis'e kazar uzanması olmaktadır.

4.2.4. Cumhuriyet Dönemi Din, Devlet ve Toplum İlişkisi

“Din ve devlet arasındaki ilişkiler, bütün çağlar boyunca siyasal ve toplumsal hayat içinde etken olan ya da tarihin değişik dönemlerinde o dönemin toplumsal yapısına göre farklı şekillerde meydana gelen bir nitelik taşımaktadır.”¹¹⁷ Cumhuriyet döneminin gelişim evresinde devlet ve din arasındaki ilişkilerde, Türkiye'nin önemli bir yeri bulunmaktadır. Cumhuriyet döneminde de Osmanlı'nın dini yapısının laik bir yapıya dönüştürülerek laiklik ilkesi yeni Türkiye'nin temel ilkesi olarak kabul edilmektedir. Kabul edilen laiklik ilkesinin, Mustafa Kemal Atatürk'ün yapmış olduğu devrimler altındaki değişimlerin temel ögesi sayılması, din ve devlet arasındaki ilişkilerin ülkemiz yönünden etkilerini ortaya koymaktadır.

“Cumhuriyetin ilanı toplumda büyük bir tepkiyle karşılanmamış tersine halk arasında istenen bir durum olarak görülmüştür.”¹¹⁸ Toplumun yüzyıllarca padişahlık devri yaşamasının ardından bu durum, halk için bir olgunluk örneği sayılabilir. Toplumsal hayatta meydana gelen sorunlar, dini değerlere yönelik olan karşıt tavırlardan kaynaklanmaktadır. Meydana gelen muhalif tutumlar da devlet ve toplum arasında bir güvensizlik, çatışma ve ayrışmanın oluşmasına neden olmaktadır. Günümüzde de varlığını sürdüren bazı cemaatleşmelerin ve dini hareketlerin köklerinin o devirlere kadar dayanıyor olması, güvensizlik ya da çatışma ortamının kanıtları olarak gösterilebilir. Devletin, dini yapıya karşı sergilemiş olduğu olumsuz tavırlar sonucunda sosyal hayattan kopma, devletle ilişkilerin en aza indirilmesi ve içe kapanıklık gibi tepkili davranışların ortaya çıktığı söylenebilir. Devlet yönetimine yakın

¹¹⁶ Ahmet Demirel, *Birinci Mecliste Muhalefet İkinci Grup*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s. 69.

¹¹⁷ Enes Sanal, “Demokrasi Kavramı Açısından Devlet ve Din İşleri”, *Başkent Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi*, Ankara, 2014, s. 1.

¹¹⁸ Güz, a.g.e., s. 7.

olan kişiler ise uygulanan bu yeni toplumsal dönüşüm siyasetini, kendileri için olumlu görmektedir. Yönetime yakın olanlar ve dönüşümü destekleyenler, devletin sunmuş olduğu bu hizmetlerden yararlanarak sosyal, siyasal ve ekonomik birer güç haline gelmektedirler.

“Toplum ve devlet arasındaki ilişkiye bakıldığında Cumhuriyetin kurulmasını izleyen yıllarda devletin temsilciliğini yapan vali, kaymakam vb. gibi yöneticilerin devletten halka arzularını dile getiren ve emirler yağdıran aktarma organları olarak görev yaptıkları ifade edilmektedir.”¹¹⁹ Cumhuriyetin ilk yıllarında, suya sabuna dokunmayan ve içine kapalı bir toplum yapısının olduğu görülmektedir. Toplum, devletin emir ve isteklerini istisnalar hariç kabul etmekte ve kamusal alanda alınan kararları ya onaylamakta ya da onaylar gibi davranmaktadır. Toplumun kararları onaylaması ya da onaylar gibi yapması ile devlet ve toplum arasındaki bağın kopukluğunun gözler önüne serildiği söylenebilir. Toplumun devletten herhangi bir beklentisinin olmadığı görülmekle birlikte toplum devleti, kendisini ve değerlerini değiştiren bir aygıt olarak algılayarak savunmaya geçmektedir. Belirtilen bütün düşünceler sonucunda devlet ve toplum arasındaki bütünleşme tam anlamıyla sağlanamamıştır.

4.2.5. Halifeliğin Kaldırılması (3 Mart 1924)

“Cumhuriyetin ilanı sonrası gerçekleştirilen inkılâplarla rejimin yerleşmesini önleyecek her türlü engel ortadan kaldırıldı. Bu konuda atılan en önemli adım 3 Mart 1924'te kabul edilen kanunlarla oldu.”¹²⁰ Yeni rejime engel olabilecek olayların yok edilmesi yolunda atılan ilk adımın da 3 Mart 1924 yılında Halifeliğin kaldırılması olduğu söylenebilir. Halife kavramı, Hz. Muhammed'in vefatından sonra O'nun yerini alacak kişiye verilen isim olmaktadır. Dört halife devrinden sonra halifelik, hanedanlık sistemine dönüşmüştür. Osmanlı'ya kadar pek çok devletin elinde bulundurduğu halifelik makamın Yavuz Sultan Selim'in 1517'de Mısır'ı fethetmesi ile Osmanlılara geçtiğinden bahsedilmektedir. 2. Abdülhamit dönemi ve 1. Dünya Savaşı yıllarında halifelik makamı, bir siyaset meselesi olarak kullanılmakta ve bu dönemlerde çok fazla etkisi bulunmamaktadır. Halifelik makamı, Milli Mücadele döneminden sonra Türkiye Cumhuriyeti'ne muhalif olanlar tarafından desteklemektedir. Halifenin, bunun yanında bazı dış grupların da ilgisini çektiği ifade edilmektedir. Halife olarak Abdülmecid, kendini ön planda tutan davranışlar sergileyerek devletin iki başlı görünmesine yol

¹¹⁹ Göküş, a.g.e., s. 236.

¹²⁰ Mahmut Goloğlu, *Halifelik Ne İdi? Nasıl Alındı? Niçin Kaldırıldı?*, Tarihçi Kitabevi, Ankara, 1973, s. 79.

açmaktadır. Hindistan'da bulunan İsmailiye tarikatının liderleri de Başbakan İsmet Paşa'ya gönderdikleri mektuplarla halifeye bağlılıklarını dile getirmişlerdir. Abdülmecid'in sergilediği davranışlar ve İsmailiye tarikatının girişimleri, Türkiye Cumhuriyeti'nin iç işlerine karşı bir girişim olarak görüldüğü için tepki toplamaktadır. Ortaya çıkan bütün bu meselelerin, halifeliğin kaldırılması için bir zemin hazırladığı söylenebilir. Mustafa Kemal Atatürk de toplumun tepkisini ölçmek amacıyla üniversite, basın vb. çerçevesinde girişimler yapmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti yapısında meydana gelen bütün bu olaylar ve tartışmalar çerçevesinde, halifenin görevlerinin Cumhuriyet yönetimi altında yürütüleceğinin vurgulanması ile birlikte halifeliğin kaldırıldığı ifade edilmektedir. Türkiye'nin laikleşme macerası, halifeliğin kaldırılması ile hız kazanmaktadır. Halifeliğin kaldırılarak Cumhuriyet'in modernleştirilmek istenmesine rağmen 1924 Anayasası'nın ikinci maddesi olan "Türkiye devletinin dini İslam'dır." ibaresinin 1928 yılına kadar dini vasfını koruyarak yoluna devam ettiği de vurgulanmaktadır.

4.3. DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI ÇERÇEVESİNDE DİN, TOPLUM VE DEVLET

4.3.1. Halifeliğin Kaldırılması ile Diyanet İşleri Başkanlığına Geçiş Süreci

"Hilafetin kaldırılmasını içeren kanunun Meclis Bakanlığına verilmesinden sonra, saltanatın kaldırılmasına benzer bir şekilde uzun müzakerelere gerek duyulmaksızın 631 sayılı kanun ile halifeliğin kaldırılmasına ve Osmanlı Soyunun (kadınlar da dahil) Türkiye Cumhuriyeti sınırları dışına çıkarılmasına karar verildi."¹²¹ Halifeliğin 3 Mart 1924'te kaldırılmasının ardından Türkiye Cumhuriyeti'nin laikleşme yani diğer bir ifadeyle dinsizleşme sürecinin hız kazandığı ifade edilmektedir. Halifeliğin kaldırılmasından sonra 1924 Anayasası'nda yer alan "Türkiye devletinin dini İslam'dır." ibaresi, 1928 yılında tamamen kaldırılmıştır. Halifeliğin kaldırılmasının ardından dini eğitim veren medreselerin de kapatılarak Tevhid-i Tedrisat Kanunu kabul edilmiştir. Devletin bu bağlamda Şer'iyye ve Evkaf Vekaletlerini de kaldırarak Diyanet İşleri Başkanlığını kurduğu ve bu kurumun da Başkanlığa bağlı bir kurum olduğu ifade edilmektedir. Cumhuriyet ile birlikte toplumun modernleşmesi yoluna gidildiği ancak o dönemdeki topluma hakim olan klasik din anlayışı ve bu anlayışa bağlı din adamlarının, modernleşmenin önündeki en büyük engel olduğu ifade edilmektedir. Cumhuriyeti kuran kişilerin, dini yapıyı oluştururken yeni dini

¹²¹ İsmail Kara, "Din ile Devlet Arasında Sıkıştırılmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2000, Cilt: 18, 29-55, s. 43.

yapılanmanın Cumhuriyetin felsefesini benimsemesi ve dinin toplumsal yapı içindeki fonksiyonunun en iyi şekilde yerine getirilmesi çaba göstermesi amaçlanmaktadır.

4.3.2. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Yapısı (3 Mart 1924)

“Diyanet İşleri Başkanlığı, kurulduğundan itibaren kendisine biçilen yere ve sınırlara sadık kalarak Müslümanların din işlerine bakmaktan çok ‘devletin din işlerine bakan’, devletin çıkarlarını korumak için, zaman zaman devletin baskıları doğrultusunda dini yorumlar yapan, halkın din anlayışını dönüştürmeyi amaçlayan bir kurum olagelmıştır.”¹²² Başkanlık ayrıca, devletin çıkarlarının korunması amacıyla devletin de baskısı sonucu dini yorumlarda bulunan bir kurum haline gelmiştir. Tarih boyunca bu kurumun yapmış olduğu her türlü faaliyet sonucunda, Cumhuriyet düşüncesinin din-devlet ayrımında laiklikten daha çok kamu-siyaset alanındaki tezlerin soyutlanması ve dinin dünyevileşmesi yolunda bir tavır sergilenmektedir. 3 Mart 1924'te Şer'iyye ve Evkaf Vekâletinin kaldırılması ile birlikte kurumun Eğitim Genel Müdürünün, Bakanlığın teşkilat yapısı konusunda kişisel düşüncelerini bildiren bir yazı gönderdiği söylenmektedir. Şer'iyye Vekâleti Eğitim Genel Müdürünün, göndermiş olduğu yazı ile birlikte Diyanet İşleri Başkanlığı yapısı hakkındaki düşüncelerini rapor halinde sunduğu söylenebilir.

4.3.3. 1932 Yılına Kadar Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Görev ve Yetkileri

“Diyanet İşleri Başkanlığı'nın görevleri belirlenirken devlet, dinin iman ve ibadet ile ilgili konularında hizmetleri, kendi görev alanı içerisinde görmekle birlikte, kurumu siyasi karar merkez ve biriminin dışında tutmuştur.”¹²³ Politikanın karar birimlerinde ya da merkezlerinde, İslam'ın ibadet ve iman temellerine bakılarak iş görülmeyeceği vurgulanmaktadır. Dinin, aynı zamanda siyasetin dışında da başıboş bırakılmadığı söylenebilir. Din olgusunun siyasette yer alan karar mekanizmalarının dışına çıkarılması ile beraber devletin, bütün Müslüman Türk halkının dini gereksinimlerini karşılama görevini üstlendiği ifade edilmektedir. Osmanlı'nın yıkılmasının sebeplerinden biri olarak görülen ve hurafelere dayandırılan din anlayışının değiştirilmesi hedeflenmektedir. Din olgusundan çıkar elde etmek isteyen grupların ya da kişilerin engellenmesi amacıyla devlet, Diyanet İşleri bünyesinde din hizmetlerini, yetki ve görevleri arasına almaktadır. Güvenlik, sağlık vb. alanlarda iş uzmanlarının yetiştirildiği gibi din alanında da uzmanların yetiştirilerek görevlendirildiği ifade edilmektedir. Din adamlarının, dini kurumlar ya da tekkeler ile Diyanet İşleri

¹²² Nail Arslanpay, *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluşu, Çalışması ve Birimlerinin Tanıtılması*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006, s. 79.

¹²³ Kara, a.g.e., s. 36.

Başkanlığı'na bağlandığı ve denetiminin de bu şekilde yapılacağı belirtilmiştir. Başkanlık, politika ile uğraşmayacağı için din adamlarının ve kurumlarının İslam dininin ibadet veya iman konularında yeterliliğinin denetlenmesini yapmaktadır.

4.3.4. Diyanet İşleri Başkanlığı Çerçevesinde Siyasi İktidar İlişkisi

“Cumhuriyet'in kurulmasıyla Müslümanların özgür bir biçimde ibadetlerini yapmalarını sağlayacak Diyanet İşleri Başkanlığı kurumunun kuruluş ilkelerini gözden geçirmek olacaktır.”¹²⁴ Başkanlığın kurulması ile Müslüman halkın ibadetlerini özgür, rahat ve güvenilir bir şekilde yapmalarının sağlanması amaçlanmaktadır. Cumhuriyet döneminde, Müslümanların özgürce ibadetlerini yapabilmeleri amacıyla kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı, sonraki dönemlerde bazı İslamcı iktidarlar tarafından İslamcı hareketlerin toplumu İslamlaştırma siyasetleri kapsamında ideolojilerinin meşruiyetini güvence altına almayı amaçlayan bir kurum haline dönüşmüştür.¹²⁵

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın, devletin karar merkezinin yakınında ancak dışında konumlandırıldığı ifade edilmektedir. Başkanlık, siyasi iktidarın yasalaştırdığı devrimleri hayata geçirdiği için siyasi irade ile olan yakın ilişkisinin göz ardı edilmemesi gerekmektedir.

4.3.5. Din ve Siyasetin Ayrılmazlığının Gerekçeleri

“Din olgusunun siyasal tutum ve davranışları etkilemesi bakımından karmaşık bir ilişki düzeni yarattığı söylenebilir.”¹²⁶ Siyasi iktidarlar tarih boyunca, egemenliklerini ve siyasi otoritelerini yasallaştırmak amacıyla din faktörünü kullanmaktadırlar. Din ve siyaset ilişkileri arasındaki ayrılmazlık da bu yüzden her dönemde dikkat çekmektedir. Din ve siyaset ayrılmazlığının kazanmış olduğu içeriğe göre din olgusu, siyasal hayatın hem nesnesini hem de öznesini meydana getirmektedir. Siyasal inançlara duyulan bağlılık ile dinsel inançlara duyulan bağlılık, bu bağlamda birbirine benzer durumlar ortaya çıkarmaktadır.

¹²⁴ Bahriye Üçok, “Diyanet İşleri ve Anayasa İlkeleri”, *Halkevleri Dergisi*, Sayı: 109, 1975, 1-10, ss. 6-7.

¹²⁵ Ali Bulaç, “Medine Vesikasive Yeni Bir Toplum Projesi”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce 6: İslamcılık*, (Editör: Yasin Aktay), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 509.

¹²⁶ Erol Turan ve Mehmet Temizel, “Din ve Siyaset İlişkisi Bağlamında Oy Verme Davranışı: Niğde Bölgesinde Bir Araştırma”, *Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 2015, Sayı: 7, 86-99, s. 90.

4.3.6. Osmanlı Dönemi ile Cumhuriyet Dönemi Karşılaştırması

“İslam’da dinî ve ruhânî bir otorite olmadığından, din hizmetleri, toplumda bunları yerine getirebilecek bilgi ve meslekî donanıma sahip kimselere bırakılmıştır.”¹²⁷ Tarih boyunca din adına yapıla bütün hizmetler, devlet tarafından yerine getirilmektedir. Türk halkının dini anlamda yaşamış oldukları tecrübeler, hem devletten devlete hem de dönemden döneme farklılık göstermektedir. Osmanlı’da dini alanda eğitim ve hizmetlerin Şeyhülislam eliyle Şer’iye ve Evkaf Vekaleti tarafından yürütülmektedir. Osmanlı’da Şeyhülislam tarafından yürütülen bu hizmetler, son yıllarda Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından yürütülmektedir. Cumhuriyet döneminde kurulan DİB köken bakımından Osmanlı’daki dini kurumlara bağlansa da yerine getirilen sorumluluk ve vazifeler bakımından aynı işlevi görmemektedir.

“Osmanlı Devleti’nde din işleri Meşihat Makamlığı’nca Şeyhülislam eliyle yürütülürdü.”¹²⁸ TBMM’de 1920 yılında Şeyhülislamlık makamı, Şer’iye ve Evkaf Vekaleti adı altında Bakanlık olarak devam etmektedir. 1924 yılında Halifeliğin kaldırılarak Diyanet İşleri Başkanlığı kurulana dek de bu kurum varlığını sürdürmüştür. 3 Mart 1924’te din adına yapılan hizmetlerin siyasetin hem dışında hem de üstünde tutulması gerektiği gerekçesiyle Şer’iye ve Evkaf Vekaleti’nin kaldırıldığı belirtilmektedir. Sözü edilen kurumun kaldırılmasının ardından 429 sayılı kanunla birlikte Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur.

“Cumhuriyet döneminde kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı, din istismarlarının önlenmesi ve ulus-devlet kimliğinin güçlendirilmesi için kurulan bir kurum özelliği taşımaktadır.”¹²⁹ Başkanlık; laikliğin korunması, dinin kontrol altında tutularak politika dışında tutulması, din adına yapılan işlerin tek elden yürütülebilmesi amacı gütmektedir. DİB’nin, dinin korunmasından daha çok din adına yapılan bütün işlerin ve hizmetlerin devlet tarafından kontrol altına alınması, denetlenmesi ve laik sistemin korunması için kurulduğu, araştırmacılar tarafından dikkat çekilmektedir.

¹²⁷ Ali Bardakoğlu, “The Structure, Mission and Social Function of the Presidency of Religious Affairs”, *Religion and Society New Perspectives from Turkey*, Presidency of Religious Affairs, Ankara, 2006, ss. 9-20, s. 9.

¹²⁸ Hasan Taşkın, “Diyanet Niye Oldu Diyanet?”, *Diriliş Postası* Günlük Siyasi Gazete, 2016, <http://dirilispostasi.com/a-4886-dinayet-niye-oldu-diyamet.html>, (Erişim Tarihi: 15.11.2017).

¹²⁹ Sönmez Kutlu, “Diyanet İşleri Başkanlığı ve İslamiçi Dini Gruplarla (Mezhep ve Tarikatlar) İlişkileri”, *Dini Araştırmalar Dergisi*, 2009, Cilt: 12, Sayı: 33, 107-127, s. 108.

4.3.7. Diyanetin Önemi ve Araçsallaşması

“Diyanet İşleri Başkanlığı, Cumhuriyet’le aynı yaşa sahip ülkemizin nadide kurumlarının başında gelmektedir.”¹³⁰ Milli mücadelenin yaşandığı dönem boyunca din adına hizmet eden kişilerle birlikte Diyanet, din konusunda halkın bilinçlendirilmesi adına pek çok hizmette bulunmuştur. Din adına yapılan eğitimlerin 1930-1950 arasında geri plana atılması, Diyanet İşleri Başkanlığını da etkileyerek işlev göremez hale gelmesine neden olmaktadır. Sözü edilen yıllar arasında her ne kadar işlevini yitirmiş olsa da 1950’den sonra önem kazanmaya başlamıştır. 1950’de önem kazanan DİB, 1990’lara kadar önemini arttırarak, hukuki anlamda kendisine verilen yetkiler çerçevesinde faaliyetlerine devam etmektedir. 28 Şubat 1997’de gerçekleşen darbe döneminde din adına kısıtlamalar getirildiği belirtilmektedir. Darbenin neden olduğu bu kısıtlamalar, DİB’nin de yapısında pek çok değişikliğe gidilmesine neden olmaktadır. Demokratikleşme adına 2002 yılından sonra atılan adımlar DİB’yi, hem önem açısından hem de bulunduğu konum açısından olumlu etkilemektedir.

¹³⁰ Yusuf Alpaydın, *Türkiye’de Din Eğitiminin Dönüşümü (1997-2012)*, Nakış Ofset, İstanbul, 2012, s. 109.

GENEL DEĞERLENDİRME

Tezde, dinin siyasallaşması Türkiye örneği konusunda araştırılan hususlar şu şekildedir;

- Din ve devlet arasındaki ilişkiler incelendiğinde, dinin siyasal alandaki hareketlerinin, devletin yapısını meşrulaştırma görevi üstlendiği tespit edilmiştir. Dinin meşrulaştırma işlevinin, din istismarına da olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Din bağlamında hedeflerine ulaşmak isteyen siyasi hareketlerin, dinin esas referanslarını kullanma yoluna gittikleri gözlemlenmiştir. Dinin toplum üzerindeki etkilerini fark eden devlet yöneticileri, konumlarını güçlendirmek amacıyla dini kullandıkları belirlenmiştir. Dinin yapısı üzerinde İslamcılığın ortaya çıkmasını sağlayan pek çok etmenin olduğu ve bu etmenlerin en önemlisinin de Osman Devleti'nin dağılma ile karşı karşıya olması olduğu gözlemlenmiştir. Müslümanların farklı fikirlere sahip olması, doğal bir durum olduğu, Müslüman coğrafyalarda yaşayan halkların da farklı dönemlerde farklı zorluklar yaşadığı sonucuna ulaşılmıştır. Müslüman halkın yaşamış olduğu İslam coğrafyasında bağımsızlık mücadelesi veren ülkelere rastlandığı gibi sömürgecilikten kurtulmak için çabalayan ülkelere de rastlandığı belirlenmiştir. Osmanlı'nın da bu ülkeler arasında tek istisna olduğu ve bunun sebebinin de tek bağımsız İslam Devleti konumunda yer alması olduğu gözlemlenmiştir.

- Osmanlı'nın ilk başlarda sergilediği hoşgörülü tutumun, yerini daha kuralcı bir Ulema İslam anlayışına terk ettiği ve bunun sebebinin de Osmanlı'nın, ortaya çıkan olaylar karşısında dine bakış açısında meydana gelen farklılıklar olduğu gözlemlenmiştir. Osmanlı Devleti'nin ilk yıllara nazaran dinin etkilerinden uzaklaşması, devletin Türk geleneklerinden edinmiş olduğu hukuk ve kanun anlayışına verdiği önemden kaynaklandığı sonucuna ulaşılmıştır. Osmanlı'nın Abdülmecid döneminde ilk dış borcunu aldığı, devletin içinde bulunduğu ekonomik sıkıntılara rağmen tasarruf etmek için alınan tedbirlere uymadığı da tespit edilmiştir. Ancak Abdülmecid'in tahtta olduğu sürece de pek çok ıslahat gerçekleştirdiği ifade edilmiştir. Abdülmecid döneminde ayrıca Batı'da yer alan ülkelerin ekonomik, siyasi, eğitim, hukuk, sosyal vb. alanlarda seviyelerine ulaşmak amacıyla Batılılaşma yoluna gidildiği sonucuna da ulaşılmaktadır. Aynı zamanda bu dönem içinde 1839 Tanzimat ve 1856 İslahat Fermanlarının da yayımlandığı, Türk halkına modernleşmek düşüncesi ile Batı'da yer alan devletler tarafından dayatılmakta olan birer anlaşma niteliğinde olduğu belirlenmiştir. Fermanların; Türk Devleti'nin kendi yurttaşları ve ülkesi üzerindeki egemenlik haklarını kısıtlamayı ve aynı zamanda Avrupalıların yerli temsilcisi olduğu inanılan azınlık gruplara ayrıcalıklar verilmesi yolunda pek çok amacının olduğu da tespit edilmiştir.

- Osmanlı'nın yönetiminde uygulanmaya çalışılan ıslahatların başarı elde edememesinin; mevcut mali, idari, siyasi ve askeri durumu daha da içinden çıkılması zor bir hale getirdiği gözlemlenmiştir. Abdülhamit döneminde ayrıca İslamcılık, Osmanlılık, Türkçülük, Batıcılık ve Adem-i Merkeziyetçilik gibi fikir hareketlerinin de büyük bir önem taşıdığı tespit edilmiştir. 31 Mart olaylarının da başlama sebeplerinin de II. Abdülhamit döneminin içinde ve bu dönemde Abdülhamit'in yaptığı çalışmalarda yer aldığı belirtilmiş ve II. Abdülhamit'in de Meşrutiyet'i ilan ettirmek amacıyla tahta çıkarıldığı sonucuna ulaşılmıştır.

- Jön-Türklüğün Osmanlı Devleti'nde modern gereksinimlere göre değişiklik yapmak isteyenleri içinde barındırdığı belirlenmiştir. Jön Türklerin amaçları, kuruluşları, yönetimi, cemiyetin teşekkül biçimleri, teşkilat içinde yer alan kişilerin kendi durumlarına göre rol almaları vb. kurallara dayandırıldığı tespit edilmiştir. Cumhuriyet döneminin gelişim döneminde din ve devlet ilişkilerinde Türkiye'nin önemli bir yeri olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Cumhuriyetin ilanından sonra ortaya çıkan pek çok inkılabın yeni ortaya çıkmış olan rejimin yerleşmesine engel olabilecek her şeyin ortadan kaldırıldığı gözlemlenmiştir. Bu yeni rejime engel teşkil edebilecek her şeyin yok edilmesi için atılan ilk adımın da Halifeliğin kaldırılması olduğu izah edilmiştir. Halifeliğin kaldırılmasının ardından Diyanet İşleri Başkanlığının kurulduğu ve başkanlığın Müslüman halkın din işleri yerine daha çok devletin din işleriyle ilgilendiği, ayrıca devletin çıkarlarını korumak için devletin baskısıyla dini yorumlarda bulunan bir kurum haline geldiği sonucuna ulaşılmıştır.

Siyaset ve din, birbirinden farklı kavramlar olsalar ve ayrı ayrı ele alınsalar da iki kavram insanlık tarihi ile birlikte ortaya çıkmıştır. Devletler, hedeflerine ulaşmak amacıyla dini referans olarak kullanırlar. Din, siyaseti etkilediği gibi toplumları da etkilemekte ve bunun yanında toplumun da din üzerinde etkileri bulunmaktadır. Din olgusu, hem toplumlar hem de kurumlar arasında farklılık gösterir. İnsanların dünyevi hayatlarını yönlendiren hukuki, sosyal ve ahlaki kuralları da içeren din, yalnızca inançtan oluşmamakla aynı zamanda hukuki ve sosyal kuralları da içerisinde barındırır. Dinin araçsallaştırılması, din açısından sosyal ve siyasal bir hedefin gerçekleştirilebilmesi için ara bir basamak görevi görür.

İslamcılık, İslam dinine yeniden can vererek koymuş olduğu emir ve hükümlerin tekrar uygulanması amacıyla ortaya çıkmıştır. 19. yüzyılla birlikte hayat bulan İslam düşüncesi, Müslümanların hep birlikte hareket etmelerini, sömürüye karşı çıkmaları vb. gibi oluşabilecek negatif durumları ortadan kaldırmayı amaçlar. Geleneksel İslamcılık da ülke yapısında bulunan Türkçülük, Batıcılık, Osmanlılık vb. akımların arayışlarına yön veren düşünce sistemidir. İslamcılığın siyasallaşması girişimi, 2.

Abdülhamit döneminde benimsenmeye başlanmıştır. Siyasal İslam aynı zamanda, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin politikasını da etkiler. İslamcılık akımı pek çok evreden geçerek bugünkü konumuna gelmiştir.

İslamcılık akımının etkili olduğu dönemde İslam coğrafyasındaki bazı ülkelerde, bağımsızlık mücadelesi verildiği gibi bazı ülkelerde de sömürgecilikten kurtulmak amacıyla mücadele verilmektedir. İslamcılık akımının etkisini sürdürdüğü dönemde İslam coğrafyasında ülkelerin bazıları önem arz eder. Ülkeler; Anadolu, Hindistan ve Güneydoğu Asya, Uzakdoğu Arap Yarımadası, Kuzey Afrika ile Orta Asya'dır. Osmanlı Devleti, İslamcılık akımının etkisiyle birlikte ifade edilen bu ülkelerle bir şekilde ilişki içindedir. Osmanlı Devleti, İslam dünyası içinde yerinin nasıl algılandığı ve bu ülkelerle ilişkilerinin nasıl olduğunun anlaşılması açısından ülkelerin ve Osmanlı'nın tarihi incelenmelidir.

Osmanlı döneminde din ve devlet ilişkileri, dönemin padişahlarının din anlayışlarına göre değişiklik gösterir. Osmanlı'nın kuruluş yıllarında devlet merkezileştikçe İslam kanunlarından daha çok yararlanılmakla birlikte kontrol de elden bırakılmamıştır. Fetret Devri'nde de önemli olan din ve devlet ilişkilerinin yanında daha çok Yavuz Sultan Selim'in çocukları arasında yaşanan taht kavgaları ön plana çıkar. Fatih döneminde ise dinin kontrol altına alınmasıyla din-devlet özdeşliğinin meydana gelmiştir. Pek çok alanda önemli görülen din ve devlet ilişkileri, Yavuz Sultan Selim döneminde de önemini kaybetmemiştir. Meydana gelebilecek dış tehditlere karşı devlet ve ulema İslamı dayanışma içinde girmiştir. Osmanlı döneminde devlet işleri yanında din olgusu da önem arz etmektedir. Dolayısıyla, Osmanlı dönemindeki din ve devlet arasındaki ilişkinin boyutunun anlaşılması açısından Osmanlı padişahlarının dine bakış açıları incelenmelidir.

Osmanlı Devleti, Sultan Abdülmecid döneminde yaşanan Kırım Savaşı ile ilk dış borcunu almıştır. Abdülmecid döneminde Batılılaşma bağlamında pek çok ıslahat yapılmıştır. Batılılaşma, sadece günlük hayatı etkilemek amacıyla değil toplumsal sınıfları belirlenmek amacıyla da kullanılır. Batılılaşmaya neden olan olaylar, 1839 Tanzimat Fermanı ile birlikte farklı bir şekil kazanmaktadır. Batılılaşma, Tanzimat Fermanı'na kadar sadece Osmanlı'nın sorunu olarak görülürken Tanzimat'ın ilanından sonra Avrupa'daki devletleri de ilgilendirir konuma gelmiştir. Abdülmecid, Batılılaşma yolunda yapılan çalışmaların yanında Türkiye'nin Avrupa ile arasındaki ilişkiler ve modernleşme yolunda pek çok adım atmıştır. Abdülmecid, her ne kadar dış borçlanmaya gitmiş olsa da devletin, Avrupalı devletlerden geri kalmaması adına pek çok girişimde bulunmuştur.

Sultan Abdülmecid'den sonra tahta çıkan Sultan Abdülaziz, hatt-ı hümayun yayımlamış, ancak eski hükümete dokunmamıştır. Hatt-ı hümayunla birlikte halkın

refahı için çıkarılan kanunlar onaylanmış, maliyenin düzenlenmesi düşünülmüş, donanma ve orduya da gerekli önemin verileceği bildirilmiştir. Abdülaziz döneminde Osmanlı, adeta bir açık pazar halini alır. Bu dönemde yaşanan mali bunalımlar, devlet hazinesinin iflas etmesine bile yol açabilir. Sultan Abdülaziz'in, ekonomi alanında pek çok girişim yaptığı, devleti içinde bulunduğu mali bunalımdan kurtarmak amacıyla da pek çok girişimler gerçekleştirdiği ancak bu girişimler iflası engelleyemediği aksine bunalımı daha çok yol açar.

Abdülaziz'den sonra yaptığı girişimlerle adından çokça bahsettiren 2. Abdülhamit tahta çıkar. Osmanlı bu dönemde, ekonomik olarak dışa bağımlı hale gelir. Devletin aynı zamanda ordunun yeniden teşkilatlandırılması çabaları, merkezi yönetimin gücünü hissettirme isteğiyle de gerçekleştirmek için uğraş verilir. Abdülhamit zamanında ayrıca 2. Meşrutiyet'in de ilan edildiği ve bazı kesimler, buna Hürriyetin ilanı adını vermiştir. Osmanlı'nın içyapısında ilan edilen fermanlarla birlikte gayrimüslimlere tanınan ayrıcalıklarla fiili uygulamalarda Hıristiyanlığın üstün olması biçiminde kendini göstermektedir. Sultan Abdülhamit'in aynı zamanda halife de olması, İslam Birliği (İttihad-ı İslam) düşüncesinin dayanak noktasını ortaya çıkarmaktadır.

2. Abdülhamit'in, pek çok alanda yapmış olduğu politika bulunmaktadır. Eğitim alanında 1869 yılında Maarif-i Umumiye Nizamnamesi yayımlanarak eğitim sistemini modernleştirme yoluna gitmiştir. Siyasi açıdan da dış ülkelerdeki temsilciliklere dindar kesimden kişiler gönderilmiş ve devlet yapısında, dini kesimden bireyler daha çok görevlendirilmiştir. Eğitim ve siyasi politikaların yanında yapmış olduğu mali politikalar da önem arz etmektedir. Mali anlamda pek çok reform yapılmış ve böylelikle ilk olarak Abdülmecid'in almış olduğu dış borçlar zamanında ödenmeye başlanmıştır. Abdülhamit'ten önceki padişahlar devlet yapısında pek değişiklik yapmaya çalışmış ancak 2. Abdülhamit devlet yararına daha çok girişimde bulunmuştur.

2. Abdülhamit döneminde ayrıca etkili olan pek çok fikir akımı bulunmaktadır. İslamcılık akımı, İttihad-ı İslam düşüncesini savunarak Müslümanları bir çatı altında toplamayı amaçlamakta, Osmanlılık ise Osmanlıyı meydana getirmek amacı ile bütün etnik kökenlerin içinde en üst köken olarak karşımıza çıkmaktadır. Türkçülük akımı, dünyadaki bütün Türklerin kültür ve siyaset bakımından birleştirilmesini savunur. Batıcılık akımı, devletin Batı'da yer alan devletlerden geri kalmasını önlemek istemekte ve Adem-i merkeziyetçilik ise diplomasi, adalet vb. işlerle uğraşmakta olan memurların yanında merkezi hiyerarşiye dahil olmayan makamlarda da kendini göstermektedir. Bu dönemde ayrıca 2. Meşrutiyet ilan edilmiş ve sonrasında da 31 Mart Vakası meydana gelmiştir. 2. Abdülhamit döneminin özelliklerinin ayrıntılı bir

şekilde anlaşılabilmesi için Abdülhamit'in yapmış olduğu politikalar ve ortaya çıkan akımlar incelenmelidir.

Osmanlı'dan sonra Cumhuriyet Dönemi'nde de pek çok İslamcılık girişiminde bulunulmuştur. Osmanlı son döneminde ortaya çıkan Jön Türkler, Cumhuriyet döneminde de etkili olan en önemli sosyal ve siyasal hareket olma özelliğini taşır. Jön Türkler, ülkeyi hem felakete sürükleyecek bir adım hem de geleceği etkileyecek bir kargaşa olarak görülmektedir. Aynı dönemde yer alan İttihat ve Terakki, Batıcılık ve Türkçülük akımları resmi ideolojileri olsa da İslam düşüncesinden gelen İslamcılık akımını reddeder. 1. Dünya Savaşı'ndan önce büyük bir destek gören İslam dünyası, savaşın kaybedilmesinin ardından en büyük desteğini kaybetmiştir. 1. Dünya Savaşı'ndan sonra ortaya çıkan Milli Mücadele döneminde ise dinin manevi gücünden, din adamlarından ve din olgusundan oldukça yararlanmışlardır. Milli Mücadele döneminde din faaliyetleri oldukça destek görmüştür.

Cumhuriyet dönemindeki din, devlet ve toplum yapısının anlaşılması için ilk olarak Cumhuriyet döneminin iyi algılanması gerekmektedir. Cumhuriyet, Mustafa Kemal ve yandaşları tarafından 29 Ekim 1923'te kurulmuştur. Cumhuriyet döneminde yer alan İslam anlayışının ortaya konulmasında en önemli örnek, Birinci Meclis'tir. Birinci Meclis, halifeliği ve şeriatı korumayı amaçlamakla birlikte Batılılaşma sürecinin önemli bir basamağını oluşturur. Bu dönemde toplum ve din arasındaki ilişki, Cumhuriyet'in kurulmasından sonraki yıllarda devleti temsil eden vali, kaymakam vb. gibi yöneticilerle aktarılmıştır. Cumhuriyet döneminde din ve devlet ilişkileri bağlamında 3 Mart 1924'te Halifelik kaldırılmış ve bu da yeni rejime giden yolda engel oluşturabilecek olayların önlenmesi bakımından yapılmıştır.

Halifeliğin kaldırılması ile birlikte bazı kesimler, Türkiye Cumhuriyeti'nin laikleşme adı altında dinsizleşme yoluna girdiğini düşünmektedir. 1924'te halifeliğin kaldırılması ile birlikte 1924 Anayasası'nda yer alan "Devletin dini İslam'dır." maddesi kaldırılmıştır. Halifeliğin kaldırıldığı gün, Diyanet İşleri Başkanlığı kurulmuştur. Kurum, Müslüman halkların din işlerinden daha ziyade devletin din işlerinden sorumludur. Kurulduğu 1924 yılından 1932 yılına kadar Başkanlık, siyaset ile uğraşmamasından dolayı din kurumlarının ve din adamlarının, İslam dininin gereklilikleri hususunda ne kadar yeterli olduklarını denetler. Siyasi iktidarlardan bazıları bu kurumu, İslamcı hareketlerin toplumu İslamlaştırma siyasetleri bakımından ideolojilerinin meşruiyetlerini güvence alınmasında kullanmaktadır. Din olgusu, açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Osmanlı ve Cumhuriyet tarihi içinde her zaman birbirini etkiler. Bu nedenle din olgusunun, politik yaşamın hem öznesini hem de nesnesini meydana getirdiği düşünülmektedir. Cumhuriyet döneminde kurulan Diyanet İşleri Başkanlığı,

din ve devlet üzerindeki etkilerinin belirlenebilmesi için Cumhuriyet dönemindeki İslamcı anlayışın ortaya konulması gerekir.

Sonuç olarak dinin siyasallaşması, dinin özüne de zarar vermektedir. Siyaset kurumu veya siyasetçi yalan yanlış konularda dini referans göstererek inanç sisteminin zaman içerisinde deforme olmasına sebep olmaktadır. Devletin ve din adamlarının bu konuda gerekli hassasiyeti göstermesi ve gerekli tedbirleri alması şarttır. Siyasal İslam'ın kendi yaptıklarını meşru hale getirmek için fetva kurumunu kullanmaları halkın gözünde din adamlarının da sıkıntı yaşamasına ve güvenilir bulunmamasına sebep olmuştur. Bunun neticesi ise toplumda kamplaşmanın artması olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplumda birleştirici olan dinin çatıştıcı hale gelmesine sebep olmaktadır dolayısı ile buda dinin amacına ve özüne çok terstir.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

- AKÇURA Yusuf, *Türkçülük-Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, İlgü Kültür Sanat Yayınları, İstanbul, 2007.
- AKDAĞ Mustafa, *Türkiye'nin İktisadi ve İctimai Tarihi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.
- AKYOL Taha, *Medine'den Lozan'a*, 1. Baskı, AD Yayıncılık, İstanbul, 1996.
- AKYOL Taha, *Osmanlı'da ve İran'da Mezhep ve Devlet*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1999.
- AKYÜZ Niyazi ve İhsan Çapcıoğlu, *Din Sosyolojisi El Kitabı (Selim Eren, Din Devlet Siyaset)*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2013.
- ALPAYDIN Yusuf, *Türkiye'de Din Eğitiminin Dönüşümü (1997-2012)*, Nakış Ofset, İstanbul, 2012.
- ARIK Remzi Oğuz, *Türk İnkılabı ve Milliyetçiliğimiz*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.
- Aristoteles, *Politika*, (Çeviren: Mete Tuncay), Remzi Kitapevi, İstanbul, 1990.
- ARSLANPAY Nail, *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluşu, Çalışması ve Birimlerinin Tanıtılması*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006.
- Azmi ÖZCAN, İttihad-ı-ı İslam, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 23, Türkiye Diyanet Vakfı, İstanbul, 2001.
- BARDAKOĞLU Ali, "The Stucture, Mission and Social Function of the Presidency of Religious Affairs", *Religion and Society New Perspectives from Turkey*, Presidency of Religious Affairs, Ankara, 2006, ss. 9-20.
- BÖLÜKBAŞI Şaban Sitem, *Türkiye 'de İslam'ın Yeniden İnkışafı (1950-1960)*, Ankara, 1995.
- BULAÇ Ali, "Medine Vesikası ve Yeni Bir Toplum Projesi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce 6: İslamcılık*, (Editör: Yasin Aktay), İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- CEVİZOĞLU Hüseyin, *Osmanlıda Çağı Yakalama Çabaları*, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2011.
- ÇETİNSAYA Gökhan, *İsmi Olup da Cismi Olmayan Kuvvet: II. Abdülhamit'in Pan-İslamizm Politikası Üzerine Bir Deneme, Osmanlı, VI*, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999.
- ÇETİNSOY Gökhan, *II. Abdülhamit Döneminin İlk Yıllarında İslam Birliği Hareketi (1876-1878)*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1988.

- ÇİĞDEM Ahmet, *Taşra Epiği: Türk İdeolojileri ve İslamcılık*, Birikim Yayınları, İstanbul, 2001.
- DAVISON Roderic, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform 1856-1876*, (Çeviren: Osman Akınhay), Papirüs Yayınları, İstanbul, 2006.
- DEMİREL Ahmet, *Birinci Mecliste Muhalefet İkinci Grup*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.
- DURSUN Davut, *Osmanlı Devletinde Siyaset ve Din*, Beta Basım Yayın, İstanbul, 1992.
- ELİADE Mircae, *Dinin Anlamı ve Sosyal Fonksiyonu*, (Çeviren: Mehmet Aydın), Din Bilimleri Yayınları, Konya, 1995.
- ENGELHARDT Edouard Philippe, *Türkiye'de Çağdaşlaşma Hareketleri Tanzimat*, (Çeviren: Örgen Uğurlu), Örgün Yayınları, İstanbul, 2006.
- ERASLAN Cezmi, *Doğruları ve Yanlışlarıyla II. Abdülhamid*, Nesil Yayınları, İstanbul, 1996.
- ERASLAN Cezmi, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği*, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1995.
- GOLOĞLU Mahmut, *Halifelik Ne İdi? Nasıl Alındı? Niçin Kaldırıldı?*, Tarihçi Kitabevi, Ankara, 1973.
- GÖKSOY İsmail Hakkı, *II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı Devleti'nin Güneydoğu Asya Bölgesi İle İlişkileri, Devr-i Hamid, III*, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, 2011.
- GÜNDÜZ Tufan, *Osmanlı Tarihi El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012.
- GÜNGÖR Erol, *Türk Kültürü ve Milliyetçilik*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2010.
- GÜRBOĞA Nurşen vd., *Türk Siyasal Hayatı*, Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayınları, Eskişehir, 2013.
- HANİOĞLU Mehmet Şükrü, Batılılaşma, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 5, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992.
- İNALCIK Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, Eren Yayınları, İstanbul 2009.
- KARA İsmail, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, Risale Yayınları, İstanbul, 1986.
- KARAL Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.
- KARPAT Kemal, *Türk Demokrasi Tarihi*, Alfa Yayınları, İstanbul, 1996,
- KEKLİK Ebubekir, *Osmanlı Devleti'nde Sultan Abdülaziz Devri ve Anadolu Islahatları*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2009.
- KÖPRÜLÜ Mehmet Fuad, *İslam Medeniyet Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2004.
- KURAN Ercüment, "Küçük Said Paşa", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, Cilt: 10, İstanbul, 1967.

- KURTOĞLU Zerrin, "Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi ve Siyaset- Pozitivist Yönetim İdeolojisinin İslam'ın Siyasallaşmasına Katkısı", **İslamcılık**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.
- LEE Hee Soo, **İslam ve Türk Kültürünün Uzak Doğu'ya Yayılması: Kore'de İslamiyet'in Yayılması ve Kültürel Tesirleri**, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1988.
- MACFİE A.L., **Osmanlının Son Yılları 1908-1923**, (Çeviren: Damla Acar ve Funda Soysal), Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003.
- Mehmed Şakir Bey, **Halife II. Abdülhamit'in Hac Siyaseti**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.
- OCAK Ahmet Yaşar, **Türkler, Türkiye ve İslam**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.
- OKUMUŞ Ejder, **Meşruyet Ekseninde Din ve Devlet**, Pınar Yayınları, İstanbul, 2003.
- ÖNGÜNSU Ahmet Hamit, "Tanzimat ve Amillerine Umumi Bir Bakış", Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.
- SANAL Enes, "Demokrasi Kavramı Açısından Devlet ve Din İşleri", **Başkent Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi**, Ankara, 2014.
- SUNGU İhsan, **Tanzimat ve Yeni Osmanlılar**, Maarif Matbaası, İstanbul, 1940.
- Tahsin Paşa, **Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, Sultan Abdülhamid**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1990.
- TAŞDELEN Musa, **Siyaset Sosyolojisi**, Kocav Yayınları, İstanbul, 1997.
- TUNAYA Tarık Zafer, **Hürriyetin İlanı İkinci Meşrutiyet'in Siyasi Hayatına Bakışlar**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004.
- TUNAYA Tarık Zafer, **İslamcılık Akımı**, Simavi Yayınları, İstanbul, 1991.
- TUNAYA Tarık Zafer, **Türkiye' de Siyasi Partiler**, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1988.
- TUNCER Hüseyin, **Türk Yurdu (1911-1931) Üzerine Bir İnceleme**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- TÜRKÖNE Mümtaz Er, **Siyasi İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu**, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2011.
- VEHBİ Ali, **Sultan Abdülhamit (Siyasî Hatıratım)**, Hareket Yayınları, İstanbul, 1974.
- WACH Joachim, **Din Sosyolojisine Giriş**, (Çeviren: Battal İnandı), Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2006.
- WİTTLİN Alma, **Abdul Hamid**, John Lane the Badley Hiad, London, 1911.
- YALÇINKAYA Alaaddin, **Sömürgecilik ve Panislamizm Işığında Türkistan 1856'dan Günümüze**, Timaş Yayınları İstanbul 1997.

YÜCESOY Hayrettin, *Senusilik Sufi Bir İhya Hareketi*, Beyan Yayınları, İstanbul, 1985.

ZURCHER Erik Jan, *Turkey (A Modern History)*, I.B. Tauris Press, London, 1994.

MAKALELER

AKÇURA Yusuf, "Emel", *Türk Yurdu Dergisi*, 1912, Cilt: 2, Sayı: 16, 484-491.

AKIN Rıdvan, "İkinci Meşrutiyet Türkçülüğünün İdeolojik ve Politik Boyutları", *İstanbul Üniversitesi Dergisi*, 2003, Sayı: 3, 15-47.

AKPINAR Mahmut, "Emperyalizmle Mücadelede İç Ve Dış Politikanın Bir Enstrümanı Olarak II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti", *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2012, Cilt: 36, Sayı: 2, 79-119.

AKPINAR Mahmut, "Emperyalizmle Mücadelede İç Ve Dış Politikanın Bir Enstrümanı Olarak II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti", *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2012, Cilt: 36, Sayı: 2, 79-119.

AKYOL Esra Demirci, "Sultan II. Abdülhamid Döneminde Sosyal Politika Uygulamaları", *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 2013, Yıl: 13, Cilt: 7, Sayı: 31, 33-47.

ARTIKOĞLU Pınar, "Batılılaşmanın Osmanlı Aile Yaşamındaki İzleri", **38. Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi**, Ankara, 2011, Cilt: 1, Volume: 1, 47-58.

BAŞ Eyüp, "Osmanlı Devleti'nin Kuruluş Döneminde Din Kültürü ve Hayatı (Tarih Yazarı Neşri'nin Anlatılarına Göre)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2011, Cilt: 52, Sayı: 2, 55-84.

BAYTAL Yaşar, "Tanzimat ve II. Abdül Hamid Dönemi Eğitim Politikaları", *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 2000, Cilt: 11, Sayı: 11, 23-32.

BOSTAN Mehmet Hanefi, "Said Halim Paşa: Hayatı ve Fikirleri", *Yeni Hafta Dergisi*, 1992, 25-46.

ÇETİN Halis, "Devlet, İdeoloji ve Eğitim", *C.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 2001, Cilt: 25, No: 2, 201-211.

ERDEM Gazi, "İslahât Fermânı'na Yeniden Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2010, Cilt: 51, Sayı: 1, 327-348.

GÖLEN Zafer, "Osmanlı Devletinde İslahat Hareketleri ve Tanzimat", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 1999, Sayı:118, 109-111.

GÖZCÜ Alev, "I. Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti'nin Gündelik Hayatından Kesitler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2016, Cilt: 8, Sayı: 32, 133-169.

- GÜNEŞ Abdurrahman, "Sosyolojik Olarak Din ve Toplum İlişkileri", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 2014, Cilt: 24, Sayı: 1, 153-164.
- GÜZ Nurettin, "Cumhuriyetin İlanına Basının Bakışı", **İletişim Fakültesi Dergisi**, 1999, Cilt: 1, Sayı: 1, 3-12.
- KARA İsmail, "Din ile Devlet Arasında Sıkıştırılmış Bir Kurum: Diyanet İşleri Başkanlığı", **M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2000, Cilt: 18, 29-55.
- KILIÇ Selda, "Tanzimat'ın İlanından 1864 Düzenlemesinin Uygulanmasına Kadar Geçen Dönemde Valilik Kurumu", **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, 2009, Cilt: 28, Sayı: 45, 43-57.
- KURANERCÜMENT, "Siyasî İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu", **İslami Araştırmalar Dergisi**, 1993, Cilt: 7 Sayı: 1, 85-106.
- KUTLU Sönmez, "Diyanet İşleri Başkanlığı ve İslamiçi Dini Gruplarla (Mezhep ve Tarikatlar) İlişkileri", **Dini Araştırmalar Dergisi**, 2009, Cilt: 12, Sayı: 33, 107-127.
- ÖĞÜN Süleyman Seyfi, "Türk Muhafazakarlığının Açık İklimleri Üzerine", **Doğu-Batı Dergisi**, 1998, Sayı: 3, 77-84.
- PAPİLA Aytül, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Batılama Döneminde Resim Sanatının Ortaya Çıkışı ve Osmanlı Kimliğinin Resimsel Anlatımı", **Sanat ve Tasarım Dergisi**, 2008, Cilt: 1, Sayı: 1, 117-134.
- SAF Hacı Hasan, "Türkiye'de Yükselen Siyasal İslam'ın Postmodern Nedenleri", **Karadeniz Teknik Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi**, 2016, Cilt: 3, Sayı: 12, 104-119.
- SARIKAYA Mehmet Saffet, "Osmanlı Türkiye'sindeki İslamcılık Düşüncesine Genel Bir Bakış Arayışları", **İnsan Bilimleri Araştırmaları Dergisi**, 1999, Cilt: 1, Sayı: 1, 97-111.
- TAKAHASHİ Tadahisa, "Türk-Japon Münasebetlerini Kısa Bir Bakış", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, 1982, Sayı: 18, 124-148.
- TEKİN Yusuf, "Türk Demokrasi Tarihinin Vazgeçilmez Unsuru: Din (İslam)-Siyaset İlişkisi", **Demokrasi Platformu**, 2008, Yıl: 4, Sayı: 14.
- TURAN Erol ve Mehmet Temizel, "Din ve Siyaset İlişkisi Bağlamında Oy Verme Davranışı: Niğde Bölgesinde Bir Araştırma", **Kastamonu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 2015, Sayı: 7, 86-99.
- TÜRKÖNE Mümtaz Er, "Cemalettin Afgani Meselesi", **Bilgi ve Hikmet Dergisi**, 1993, Sayı: 2, 75-96.
- ÜÇOK Bahriye, "Diyanet İşleri ve Anayasa İlkeleri", **Halkevleri Dergisi**, Sayı: 109, 1975, 1-10.

YİNER Abdünnasır, “Meşrutiyetten Cumhuriyete İslamcılık Düşüncesi”, Köprü Dergisi, 1997, Sayı: 59-60, 74-86.

TEZLER

ATALI Esra, 1905 Rus Devrimi ile 1908 Jön Türk Devrimi'nin Karşılaştırmalı İncelemesi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002 (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

İNTERNET KAYNAKLARI

ALKAN Ahmet Turan, “31 Mart Vakası ve Sonuçları”, <http://www.ata.boun.edu.tr/faculty/NadirOzbek/Courses/HTR3112013/21Alkan,%20Ahmet%20TuranOrdu%20Siyaset%20İliskisinin%20Tarihine%20Dair%20Bir%20derkenar%2031%20Mart%20Vakasi%20ve%20Sonuclari.pdf>, (Erişim Tarihi: 16.07.2017).

BULAÇ Ali ve Yasin Aktay, “İslamcılık”, <https://serdargunes.files.wordpress.com/2014/08/ali-bulac-mc3bcmtazer-tc3bcrkc3b6ne-ve-yasin-aktayin-islamci-lik-tartismalari.pdf>, (Erişim Tarihi: 12.06.2017).

EKİNCİ Ekrem Buğra, “Osmanlı İdaresinde Adem-i Merkeziyet ve İmtiyazlı Eyaletler”, http://www.ekrembuagraekinci.com/pdfs/osmanli_idaresinde_ademi_merkeziyet_ve_imtiyazli_eyaletler.pdf, (Erişim Tarihi: 17.06.2017).

HÜLAGU Metin, “Sultan II. Abdülhamid Dönemi ve Demiryolu Politikası (1876-1909)”, http://www.metinhulagu.com/images/dosyalar/20120302112500_0.pdf (Erişim Tarihi: 05.05.2016).

HÜLAGÜ Metin, “Milli Mücadele Dönemi İslamcılık Politikası (1919–1923)”, http://www.metinhulagu.com/images/dosyalar/20120301002554_0.pdf, (Erişim Tarihi: 17.06.2017).

ŞİMŞEK Mahmut Sami, “Yeniliklerin ve İlklerin Sultanı Abdülmecid Han”, Yeni Şafak Gazetesi, 20 Kasım 2011, <http://www.yenisafak.com/yenisafakpazar/yeniliklerin-ve-ilklerin-sultani-abdulmecid-han-352046> (Erişim Tarihi: 11.09.2017).

TAŞKIN Hasan, “Diyanet Niye Oldu Diyanet?”, Diriliş Postası Günlük Siyasi Gazete, 2016, <http://dirilispostasi.com/a-4886-dinayet-niye-oldu-diyamet.html>, (Erişim Tarihi: 15.11.2017).

YILMAZ Yavuz, “Dinin Araçsallaştırılması”, <http://www.ufkumuz.com/>, (Erişim Tarihi: 27.04.2016).